

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 343.983.3(575.3)

ТКБ: 67.99 (2) 90

З - 78

ЗОКИРЗОДА НОДИРА ИНОМЧОН

**РУШДИ СУДҶОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ТОЧИКИСТОН ВА
ИДМ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚӢ**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси 6D030100 - Ҳуқуқшиносӣ (6D030101 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат, таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат)

Душанбе – 2026

Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Роҳбари илмӣ: **Мирализода Исфандиёр Қарахон** – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Муқарризи расмӣ: **Одиназода Рамазон Сафар** – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, директори Муассисаи давлатии “Маркази барномаҳои байналмилалӣ”- Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Абдулхонов Файзалӣ Маҳмудович – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Муассисаи пешбар: Муассисаи таҳсилоти олии касбии Академияи Вазорати қорҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ҳимояи диссертатсия «09» июни соли 2026, соати 09:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.KOA-018 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, кӯч. Буни Ҳисорак, толори Шурои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ) баргузор мегардад.

Бо мазмуни рисола дар сомонаи www.tnu.tj ва Китобхонаи марказии илмии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) метавон шинос шуд.

Авореферат « _____ » _____ соли 2026 тавзеъ шуд.

Котиби илмии Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Қодиоров Н.А.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар давлати муосири ҳуқуқбунёди Тоҷикистон зарурияти бевоситаи рушди самараноки фаъолияти мақомоти давлатӣ аҳаммияти мубрамро касб намуда, эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳо шарафу эътибори инсонро ҳамчун вазифаи муҳими ҳокимияти давлатӣ пешбинӣ менамояд. Дар фазои давлатҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил тақсимоти ҳокимияти давлатӣ ба шохаҳои қонунгузор, иҷроия ва судӣ ҳамчун нуқтаи ибтидоӣ ва марказӣ дар гузаронидани ислоҳоти ҳуқуқӣ арзёбӣ мегардад. Дар ин замина, ҳокимияти судӣ на танҳо ҳамчун як унсури низоми идоракунии давлатӣ, балки ҳамчун кафили адолат, баробарӣ ва ҳуқуқбунёди эътироф карда мешавад. Масъалаи тақмили низоми судӣ яке аз омили муҳими таъмини волоияти қонун ва устувории сиёсату иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, тамоюли асосии рушди мақомоти судӣ, ҷустуҷӯи воситаҳои беҳтарини гузаронидани ислоҳоти судӣ бо баҳисобгирии паҳлуҳои нави ошкоргардидаи мусбати ислоҳотҳои гузаронидашуда дар Тоҷикистон аҳаммияти хоси илмиро барои мавзуи интиҳобгардида касб мекунад.

Маҳз, дар ҳамин замина судҳои иқтисодӣ ҳамчун мақоми махсусгардонидашудаи ҳокимияти судӣ таъсис ёфтаанд. Пеш аз ин, баҳсҳои хоҷагидорӣ тибқи қонунгузориҳои замони Шуравӣ тавассути судҳои арбитражӣ ҳал мегардиданд. Пас аз қабули Конститутсияи соли 1994 ва гузариш ба низоми миллий, зарурати таъсиси як ниҳоди мустақили судӣ барои баррасии баҳсҳои иқтисодӣ ва соҳибкорӣ пеш омад. Судҳои иқтисодӣ аз ҳамин давра ҳамчун бахши ҷудонашавандаи ҳокимияти судӣ фаъолият мекунад ва то имрӯз нақши худро дар ҳимояи ҳуқуқҳои иқтисодӣ ва таъмини устувории муҳити сармоягузорӣ иҷро менамоянд.

Пайдоиши форматсияи нави иқтисодӣ ва рушди муносибатҳои соҳибкорӣ бешубҳа ба муносибатҳои ҷамъиятӣ таъсири худро мерасонад. Аз ин рӯ, аксари муаллифон диққати асосиро ба тағйиротҳои куллие, ки дар ҷодаи низоми ҳуқуқии давлатҳои ҷаҳон мушоҳида мешаванд, ҷалб карда истодаанд. Тағйиротҳои низоми ҳуқуқии соҳаи иқтисодиёт дар соҳаи қонунгузори мурофиавӣ бештар инъикос ёфта, ҳимояи самараноки ҳуқуқҳои иқтисодии шахс ва дигар манфиатҳои қонунии иштирокчиёни муносибатҳои мазкурро таъмин мекунад, ки дар асоси он судҳои иқтисодӣ мустақилияти бештарро касб менамоянд ва марҳилаҳои рушди муосирро ба даст меоваранд.

Моҳияти ташкили низоми ҳокимияти судӣ дар мисоли судҳои зинаи олӣ дар шароити муосир аз бисёр ҷиҳат ба таҳқиқи сарчашмаҳои умумии ташаккулёбии онҳо асос меёбад. Барои таҳлили ҳамачонибаи вазъи ҳокимияти судӣ ва дурнамои рушди он дар баробари методҳои ба як шакл даровардашудаи таҳқиқи институтҳои ҷудоғонаи ҳуқуқӣ ва падидаҳо дар соҳаи ҳуқуқ, инчунин, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии падидаҳои ба ҳамин монанди соҳаи ҳуқуқ дар фазои як оилаи ҳуқуқӣ ва ё низоми ҳуқуқ дар умум маҳсулноқ ва натиҷабахш арзёбӣ мегардад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин изҳор намудаанд: «Бо назардошти густариши минбаъдаи муносибатҳои низоми судӣ аҳаммияти хосса пайдо мекунад, ки дар ин замина таҳкими пайвастаи фаъолияти мақомоти судӣ зарур мебошад. Аз ин лиҳоз, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ бояд ҷиҳати рафъи мушкilotу камбудии мавҷуда, интиҳоб ва ҷойгиркунии дурусти кадрҳо, инчунин баланд бардоштани сатҳи касбият ва омодагии таҳассусии судьяҳо чораҳои самарабахш андешанд» [2].

Ҳар як давлати мустақил дар низоми идоракунии давлатӣ ба адолату ҳақиқат, ки таъмини он тавассути ниҳоди судӣ амалӣ мегардад, ниёз дошта, баҳри устувор намудани он саъю кӯшишҳои зиёдеро ба харҷ медиҳад. Дар робита бо ин, давлатҳои ҷаҳон, аз ҷумла, Тоҷикистон низ низоми судии худро такмил ва устувор намуда, ҷиҳати таъминнокии адолат мақоми судиро чун сохтори муҳимми худ роҳандозӣ менамояд. Ҳокимияти судӣ ҳамчун рӯкни мустақили сохтори давлатдорӣ амал намуда, дар низоми идоракунии давлатӣ байни шохаҳои ҳокимият принсипи мувозинатро ҷиҳати бартараф намудани суистифодабарии ваколоти ҳокимият рӯйи қор меоварад.

Ҳокимияти судӣ як рӯкни муҳимми низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ аст, ки адолати судиро дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мегардонад. Ҳамзамон, яке аз шаклҳои асосии фаъолияти давлат дар таъмини адолат буда, баробарии шаҳрвандонро дар назди қонун, инчунин қорхонаю муассисаҳо ва ташкилотҳоро аз ҳар гуна суиқасд Ҳимоя менамояд.

Дар низоми судии кишвар нақши судҳои иқтисодӣ низ дар таъмин намудани адолати судӣ назаррас арзёбӣ мегардад ва ҷузъи ҷудонашавандаи низоми судии кишвар ба ҳисоб меравад. Фаъолияти судҳои иқтисодӣ, ки ҳамчун низоми алоҳидаи ҳокимияти судии ҷумҳурӣ амал мекунад, барои баамалбарории адолати судӣ дар ҳалли баҳсҳои иқтисодӣ ва дигар парвандаҳои, ки аз муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ бармеоянд, равона гардидааст.

Аз ин лиҳоз, таҳқиқи масъалаи мазкур ҳамчун заминаи муҳимми такмили низоми судӣ, аз ҷумла фаъолияти судҳои иқтисодӣ, баррасӣ гардида, яке аз воситаи муҳимми таъмини адолати судӣ тибқи тартиботи муқарраргардидаи қонунгузорӣ, ба хусус волоияти қонун ва таъмини баробарҳуқуқии тарафҳо сурат мегирад, ки дар асоси он поймолшавии ҳуқуқҳои инсон бартараф карда

шуда, кафолати ҳифзи ҳуқуку манфиатҳо, такмили қонунгузорӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад. Дар ин замина, татбиқи адолат бо така ба меъёрҳои қонунгузорӣ ҳамчун воситаи асосии ташаккули ҷомеаи одилонаи шахрвандӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ иҷтимоӣ арзёбӣ мегардад.

Зарурияти мавҷуд будани судҳои иқтисодӣ дар низоми судиро бештари олимони ин соҳа асоснок эътироф мекунанд, зеро дар натиҷаи пайдоиши шаклҳои гуногуни моликият ва рушди бемайлони он баҳсҳои ба миён меоянд, ки мазмуни молумулкӣ ва иқтисодиро дошта, ба муносибатҳои пуливу молӣ, қарз, соҳибкорӣ ва тиҷорат алоқаи зич доранд. Баҳри саривақт ҳал намудани чунин гуна баҳсҳо судҳои иқтисодӣ таъсис дода шуданд, ки аҳамияти хоссаро ҳамчунин дар низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон касб намуда, мавқеи муайяноро ишғол менамоянд [14, с. 323-327].

Дар сохтори давлатдорӣ мавқеъ ва фаъолияти ҳокимияти судӣ воситаи таҳлили бунёди ва заминаҳои назариявӣ-ҳуқуқиро амалӣ мегардонад, зеро илми ҳуқуқшиносии муосир ҷиҳати ислоҳоти низоми судӣ зарурияти шарҳи мафҳумҳои асосӣ, мушаххас кардани пажӯҳиши байнисоҳавӣ ва таҳияи асосҳои назариявиро бо назардошти талаботҳои байналмилалии самти судӣ пеш овардааст.

Вобаста ба ин гуфтаҳо, пешбинӣ намудани маҷмуи зиёди рисолаҳои илмӣ ва корҳои илмӣ таҳқиқотӣ аз ҷониби фаъолони соҳаи илм баҳри боз ҳам кушоду равшан намудани сохтори таркибии низоми судӣ ба мақсад мувофиқ буда, амалигардонии чунин равиш бо дар назардошти баррасии маҷмуии назарияи ҳуқуқ, омузиши қонунгузори амалкунанда, таҳлили таҷрибаи татбиқи он ва муайян намудани самтҳои рушди минбаъдаи ҳокимияти

судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки ба натиҷаҳои назаррас ва самарбахш ноил гардем.

Дарки моҳияти ташкили мақомоти олии судӣ дар шароити муосир таҳлили мукамал, таҳқиқи бунёдӣ ва муносибати таърихнигоронаро ба раванди ташаккул ва рушди низоми судҳо дар ҳудуди давлатҳои ҷудогона, тақозо менамояд. Барои иҷрои вазифаи гузошташуда мувофиқи мақсад аст, ки марҳилаҳои асосии таърихи рушди мақомоти олии судии Тоҷикистон мавриди таҳқиқот қарор дода шаванд.

Ҳамзамон, мубрамияти таҳқиқи илмии фаъолияти судҳои иқтисодӣ бо он асоснок карда мешавад, замони муосир бо ривочи соҳаи соҳибкорӣ пеш рафта, аксарияти кишварҳои ҷаҳон тавачҷуҳи хоссаро баҳри боз ҳам ривочу раванқ ёфтани он равона карда истодаанд. Дар шароити муосири ҷомеаи ҷаҳонӣ муносибатҳои иқтисодӣ дигаргун гардида, фаъолияти соҳибкорӣ ва муносибатҳои бозоргонӣ омили асосии таъмини шароити зиндагии шоистаи ҳар як аъзои ҷомеа гардидаанд.

Аз ин рӯ, кишвари мо низ ба ин самт назари бештарро зоҳир намуда, баҳри беҳбуд гардонидани ҳаёти иқтисодии шаҳрвандонаш кӯшишҳои зиёд карда, онро дар сатҳи қонунгузори миллӣ, аз он ҷумла дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам кардааст. Дар ҳақиқат фаъолияти соҳибкорӣ дар пешрафти ҷомеа дар самти иқтисодиёт таъсири мусбӣ расонида, инчунин дар таъсиси иншоотҳои фарҳангиву маърифатӣ сахми соҳибкорон беандоза ба назар мерасад.

Ҳамин тариқ гуфтаҳои овардашуда мубрамияти мавзӯи таҳқиқоти диссертатсиониро собит намуда, муҳиммияти фаъолияти судҳои иқтисодиро дар низоми судӣ ва мавриди таҳқиқи илмӣ қарор гирифтани онро собит менамоянд. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи ҳокимияти судӣ, аз қабилӣ судҳои иқтисодӣ ҳамчун яке аз институтҳои

асосии давлати ҳуқуқбунёд имкон медиҳад, ки моҳият ва дурнамои рушди он ба таври муфассал мавриди таҳлил қарор гирифта, ҷиҳати одилона барқарор намудани адолати судӣ ва таҳкими устувории ғаъолияти судҳо тавсияи илмӣ-амалӣ пешниҳод гарданд. Мубрамии мавзӯ бо дар назардошти таҳқиқи муқоисавӣ-ҳуқуқии ташаккули инкишофи судҳои иқтисодии давлатҳои ИДМ, таҳлили таҷрибаи ин давлатҳо барои такмили таҷрибаи судии иқтисодӣ дар Тоҷикистон, истифодаи таҷрибаи давлатҳои ИДМ, муайян намудани хусусиятҳо, тафовут ва умумияти ин таҷриба дар ИДМ муҳим аст.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Ҳарчанд соҳаи илм дар ҷараёни пешрафт қарор дошта, дар самти судӣ тағйиротҳои мунтазам ворид шуда истодаанд, дар баробари ин, масъалаи омузиши ташаккул ва инкишофи низоми судӣ, аз қабилӣ судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистонро аз нигоҳи таърихӣ ва ҳуқуқӣ мавриди таҳқиқи илмӣ самаранок қарор додан мувофиқи мақсад мебошад. Судҳои иқтисодӣ самти муҳимми ҳокимияти судии кишвар буда, аз ин хотир, таҳқиқи илмӣ он дар заминаи низоми судӣ муайян карда мешавад.

Нақши паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун шакли ташаббусҳои қонунгузори сарвари давлат дар рушди давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон дар асари илмӣ М. Маҳмудзода ва Р. Шарофзода [6, с. 182] муфассал таҳлил карда шудаанд, зеро аҳамияти ҳуқуқии он дар инкишоф ва рушди низоми судӣ мубрам арзёбӣ мегардад.

Марҳилаи муосири рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки таъсири худро дар соҳаи низоми судӣ низ расонидааст, диққати ҷаҳонӣро оиди ғаъолияти судҳои иқтисодӣ ҷалб намудааст. Қобили зикр аст, ки дар таърихи давлатдорӣ олимони ватаниву хориҷӣ вобаста ба масъалаҳои таърихи

пайдоиш, заминаҳои назариявии густариши низоми судӣ ва адолати судӣ таҳқиқҳои илмӣ бевосита гузаронидаанд, ки самаранокии мавриди таҳқиқ қарор додани мавзӯи мазкурро кафолат медиҳад.

Омилҳои асосӣ ва масъалаҳои, ки дар қараёни таҳқиқи таҳқиқоти диссертатсионӣ баррасӣ гардидаанд, дар асарҳои олимони ватанӣ инъикос ёфта, онҳо қанбаҳои гуногуни ташаккул, рушд ва фаъолияти ҳокимияти судиро мавриди омӯзиш қарор додаанд. Аз ҷумла, дар пешбарии рисолаи диссертатсионии мазкур маҷмуи корҳои илмӣ-таҳқиқотии Ф.Н. Абдуллозода [16], Ф.М. Абдулхонов [17], Б.Ч. Исозода [21], Х.М. Мирзамонзода [24], Р.С. Одиназода [25], И.Р. Шодиён [27], инчунин муҳаққиқони бурунмарзӣ М.Ф. Вяткин [18], А.И. Евсеева [20] С.П. Казакова [22], И.В. Королева [23], Ю.А. Пирумова [26], ва дигарон истифода карда шудааст. Ҳамзамон, олимони шинохтаи ватанӣ дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ, аз он ҷумла, Г.С. Азизкулова [3], У.А. Азиззода [13], И.Б. Буризода [4], А.М. Диноршоҳ [19], З.Ҳ. Искандаров [5], М.А. Маҳмудзода [7], И.К. Мирализода [8], С.А. Раҷабов [9], Ф.Т. Тоҳиров [11], Р.Ш. Шарофзода [10], ва А.Ғ. Холиқзода [12], дигарон ҷиҳати рушди василаҳои қонунгузорию самти судӣ, самаранокии татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва таҳияи минбаъдаи таҳқиқотҳои илмӣ корҳои илмӣ назаррасро анҷом додаанд.

Вале, ба ин нигоҳ нақарда, чунин ба назар мерасад, ки дар мавзӯи судҳои иқтисодӣ рисолаҳои мукаммали илмӣ таҳия карда нашудааст. Чунки барои равшанӣ андохтан ба баъзе баҳсҳои дахлдори мавзӯи интиҳобшуда, моро зарур аст, ки якҷанд нозуқиҳои онро мавриди таҳқиқот қарор диҳем. Ҳамзамон, бо мақсади таҳқиқи муқоисавӣ-ҳуқуқӣ дар илми ҳуқуқии Тоҷикистон таҳқиқи муқоисавӣ-ҳуқуқии ташаккулу инкишофи судҳои иқтисодӣ дар доираи қамъбаст ва таҳлили таҷрибаи ин соҳа то ҳол гузаронида

нашудааст. Ҳамин тариқ, мавзуи таҳқиқоти мазкур бо мақсади таҳқиқи ҳамаҷонибаи назариявӣ-методологии рушди судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон интиҳоб карда шудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзуҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ мутобиқ ба нақша ва барномаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии «Кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ»-и факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 дар мавзуи «Масъалаҳои назариявии инкишофи низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави равандҳои ҷаҳонишавӣ» омода ва иҷро гардидааст. Вобаста ба мавзуи «Рушди судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон ва ИДМ: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ» аз ҷониби муаллиф дар маҷмуъ 8 адад мақолаҳои илмӣ, ки мухтавоашон дар рисолаи диссертатсионии мазкур инъикос ёфтааст, нашр шудаанд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти диссертатсиониро таҳлили таърихӣ-ҳуқуқӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқи ташаккул, марҳалаҳои тақмили вазъи ҳуқуқӣ, фаъолият, хусусиятҳо, тафовут ва умумияти таҷрибаи судии иқтисодӣ, умумият ва вижагии мақоми ҳуқуқи судҳои иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои ИДМ ташкил медиҳад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Ҷиҳати амалӣ гардидани ҳадафи таҳқиқот иҷрои як қатор вазифаҳои зерин пешбинӣ гардидааст:

– омузиши заминаҳои таърихии ташаккул ва инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистони таърихӣ ва муосир, таҳлили марҳилаҳои асосии ташаккул ва рушди онҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ;

– баррасии низоми судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони соҳибистиклолӣ ва муайян намудани мавқеи онҳо дар низоми судии кишвар;

– таҳқиқи вазъи кунунӣ, марҳилаҳо ва зинаҳои асосии фаъолияти судҳои иқтисодӣ, инчунин муайян намудани самтҳои асосии фаъолияти онҳо;

– омузиши вазъи ҳуқуқии суди иқтисодии ИДМ, салоҳият ва нақши он дар ҳалли баҳсҳои иқтисодии байнидавлатӣ;

– гузаронидани таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии суди иқтисодии ИДМ ва судҳои иқтисодии давлатҳои аъзои ИДМ, ошкор намудани умумият ва фарқиятҳои байни онҳо;

– муайян намудани нақши судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таъмини ҳуқуқҳо ва озодиҳои инсон, махсусан дар соҳаи соҳибкорӣ ва дигар муносибатҳои иқтисодӣ;

– таҳқиқи Паёмҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун заминаҳои назариявӣ ва амалии самаранокии рушди фаъолияти ҳокимияти судӣ;

– баёни хулосаҳои умумӣ оид ба натиҷаҳои таҳқиқот;

– таҳияи пешниҳодҳо ва тавсияҳои амалӣ.

Ҷиҳати иҷрои ҳадафҳо ва вазифаҳои мазкур мавриди таҳлил қарор додани нашрияҳои илмӣ, санадҳои қонунгузорӣ ва таҷрибаи судӣ тавсия дода мешавад, ки имкони дарки амиқи мавзӯи таҳқиқотиро фароҳам меоваранд.

Объекти таҳқиқоти диссертатсиониро муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар раванди пайдоиш, ташаккул, рушд, ташкил ва фаъолияти судҳои иқтисодии Тоҷикистон ва кишварҳои аъзои ИДМ пайдо шуда, вазъи ҳуқуқӣ ва сифати фаъолияти вижа ва хоссаи онҳоро муайян менамояд, ташкил медиҳад.

Мавзуи (предмети) таҳқиқоти диссертациониро қонуниятҳои ташаккул ва рушди низоми судҳои иқтисодӣ, ақидаҳо, мафҳумҳо ва категорияҳои илмие, ки дар раванди таҳқиқи таърихӣ-ҳуқуқӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқии судҳои иқтисодии Тоҷикистон, Суди иқтисодии ИДМ ва судҳои иқтисодии давлатҳои аъзои он, қонунгузориҳои судӣ ва таҷрибаҳои судҳои иқтисодӣ пешниҳод мешаванд, ташкил медиҳанд.

Марҳила, мақом ва давраи таҳқиқот (доираи таърихии таҳқиқот). Дар таҳқиқоти диссертационӣ мавзуи рисола аз давраи таърихии тоҷикон то солҳои соҳибистиклолӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Таҳқиқоти диссертационии мазкур дар «Кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ»-и Донишгоҳи миллии Тоҷикистон гузаронида шуда, баҳри коркарди он тамоми манбаҳои зарурӣ бо мақсади омузиши асосҳои назариявии мавзуи таҳқиқшаванда ҷамъоварӣ карда шуда, ҳамзамон таҳқиқотҳои илмӣ дар ин самт мавҷуда мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Давраи таҳияи таҳқиқот солҳои 2021-2025-ро дар бар гирифта, муаллиф дар ин давра чун докторанти кафедраи мазкур таҳқиқоти диссертациониро гузаронида, онро дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом додааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ, амалиявӣ ва таърихӣ-ҳуқуқии судҳои иқтисодӣ ин асосҳои мебошанд, ки фаъолияти судҳои иқтисодиро дар умқи таърих асоснок мекунанд. Дар таълифи диссертатсия ба сифати асосҳои муҳими назариявӣ асарҳои олимони ватанӣ ва давлатҳои хориҷа, аз қабили З.М. Черниловский, Д.А. Урунова, С.П. Казакова, М.Ф. Вяткин, И.В. Королева, Ю.А. Пирумова, А.И. Евсеева, Т.В. Шпачева, инчунин муҳаққиқони ватанӣ В. Фатхудинов, А.Г. Холиқзода, Ф. Тоҳиров, Н.А. Табаров, Ф.Н. Абдуллозода, Ф.М. Абдуллонов, Б.И. Исозода, Х.М.

Мирзамонзода, Р.С. Одиназода, И.Р. Шодиён, И.Б. Буриев ва дигарон истифода шудааст. Дар маҷмуъ мафҳумҳо, заминаҳо ва ақидаҳои илмӣ, ки дар илм ҷой доранд, дар таҳқиқоти диссертатсионӣ бо мақсади муайян намудани навгонии илмии диссертатсия, аз ҷумла, асоснок намудани ақидаҳо, мафҳумҳо ва хулосаҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ҳамзамон, дар таҳқиқоти диссертатсионӣ дар баробари ақидаҳо ва мафҳумҳои анъанавии илмӣ, ки тӯли солҳо истифода шудаанд, ғояҳои нави илмии бо дар назардошти тағйироти куллии ҳаёти ҷомеа дар асарҳои илмии солҳои охир пешниҳод шуда истодаанд, ба инобат гирифта шудаанд. Илова бар ин, ҷанбаҳои мубрами рушди судҳои иқтисодӣ дар робита бо афзалиятҳо ва дурнамои самти ҳокимияти судӣ, ки солҳои охир тавачҷуҳи олимонро ба худ ҷалб мекунад, муайян карда мешаванд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Зимни таҳия намудани рисолаи диссертатсионӣ усулҳои мухталифи таҳқиқотӣ истифода шудаанд. Ҳар як таҳқиқотҳои илмӣ бо тақия ба усулҳои назариявӣ ва амалӣ арзёбӣ мегардад. Дар рисолаи диссертатсионӣ истифодаи чунин усулҳо, пеш аз ҳама, аз лаҳзаҳои таърихи ташаккул то замони рушди марҳилаҳои он вобаста ба қонунгузориҳои муосир мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд.

Усули амалӣ равандҳои таҷрибаи амалӣ ва фаъолияти низоми судиро баҳогузорӣ намуда, истифодаи онҳо имкон медиҳанд, ки хулосаҳои назариявӣ ва тавсияҳои амалӣ дар самти ҳокимияти судӣ хусусан судҳои иқтисодӣ таҳия карда шаванд.

Дар баробари ин, усулҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ ва муқоисавӣ, ки тавассути онҳо ҷараёни воқеии таърихии ташаккул ва рушди судҳои иқтисодӣ муайян карда шудаанд. Усулҳои умумӣ, аз қабилҳои усулҳои муқоиса (синхронӣ ва диахронӣ) ва сохторӣ заминаи асосиро барои таҳқиқи раванди рушди низоми судҳои иқтисодӣ фароҳам

овардаанд. Истифодаи усули низомӣ бошад, имкон дод, ки чамъбасти назариявии илмӣ гузаронида шуда, тавсияҳои мушаххас ҷиҳати такмили қонунгузории амалкунанда ва татбиқи он таҳия карда шавад.

Дар таҳқиқоти илмӣ ҳамзамон, усулҳои махсуси илмӣ, ба монанди усулҳои шаклӣ-меъёрӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, шаклӣ-мантӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ, сохторӣ-ҳуқуқӣ ва ғайраҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд. Усули махсуси шаклӣ-меъёрӣ дар раванди таҳлили санадҳои судӣ ҳамчун асоси меъёрии фаъолияти судӣ, таҳлили муқоисавии санадҳои судии судҳои иқтисодии давлатҳои аъзои ИДМ истифода мешаванд.

Усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ бо мақсади таҳлили муқоисавии фаъолияти судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои ИДМ, самтҳои ташаккули такмили заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ истифода шудаанд. Ҳангоми таҳия намудани рисолаи диссертатсионӣ қонунгузориҳои амалкунандаи кишвар, таҷрибаи татбиқи он дар амал ва таҷрибаи судии ҳокимияти судӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Раванди таҳия намудани рисолаи диссертатсионӣ бо истифода аз маҷмуи зиёди маълумотҳои эмпирикӣ анҷом дода шуда, тавассути таҳлили таҷрибаи амалии фаъолияти судҳои иқтисодӣ, омӯзиши омили судӣ, санадҳои судӣ ва ҳуқуқӣ, қонунгузориҳои амалкунанда, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин маводи таҳқиқоти илмӣ олимони ватаниву хориҷӣ чамъоварӣ карда шудаанд. Ҳамзамон, пурсишҳо миёни ҳуқуқшиносон, устодон, судяҳо ва кормандони дастгоҳи суд бо мақсади фаҳмидани нуқтаи назари онҳо дар бораи фаъолияти судҳои иқтисодӣ гузаронида шудааст. Зимни таҳқиқот санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз қабилҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, кодексҳо, қонунҳо, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои судӣ,

дастуралалҳо, барномаҳо, стратегияҳои давлатӣ ва дигар манбаҳое, ки воқеияти ҳуқуқиро нишон медиҳанд, истифода шудааст. Зимни мавриди омӯзиш қарор додани санадҳои миллӣ, ҳамзамон санадҳои дахлдори меъёри ҳуқуқии байналмилалӣ ва созишномаю шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин қонунгузори давлатҳои алоҳида низ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ба рисолаи диссертатсиониро эътимоднок ва асоснок муаррифӣ менамояд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки дар илми ҳуқуқшиносии ватанӣ бори аввал таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии ташаккулёбӣ ва рушди судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон ва ИДМ ва тафовути он аз судҳои иқтисодии давлатҳои аъзои ИДМ гузаронида шудааст. Зимни омӯзиш ва таҳлилу таҳқиқотҳои гузаронидашудаи муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, аз нуқтаи назари таърихӣ-ҳуқуқӣ тавсияҳои пешниҳод гардидаанд, ки баҳри мукамал гардонидан ва рушди минбаъдаи фаъолияти ҳокимияти судӣ, аз қабилҳои судҳои иқтисодӣ мусоидат менамоянд. Ба ҳамин васила, рисолаи диссертатсионии мазкур ҳамчун таҳқиқоти илмӣ асоснок ва ҳамачониба эътироф карда шуда, аз маҷмуи зиёди манбаҳо ва сарчашмаҳои илмӣ, таҳлилҳои муфассал ва шарҳи васеи онҳо, инчунин омӯзиши тағйироту иловаҳои воридгардида ба қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои ИДМ таҳлил карда шуда, ба анҷом расонида шудааст. Дар баробари ин, дар рисола асосҳои ташкилию фаъолияти судҳои иқтисодӣ, мавқеи онҳо дар низоми ҳамоҳангии шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва аҳаммияти онҳо дар ҳалли баҳсҳои дорон хусусияти иқтисодӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Натиҷаҳои илмӣ таҳқиқоти анҷомёфта имкон медиҳанд, ки нуктаҳои зерин барои ҳимоя пешниҳод карда шаванд:

1. Рушди судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон аз се марҳила иборат мебошанд:

- марҳилаи аввал – давраи тошуравӣ. Таҳқиқотчиёни ватанӣ ин давраро давраи таҳаввулотӣ судҳои салоҳияти махсус аз давлати Ҳахоманишиҳо то сулолаи Манғитҳо меноманд, ки маҳз дар давраи мазкур институти тичоратӣ ва судҳо таъсис ёфта, баҳсҳои байни соҳибкорон ва савдогаронро бо барқарор намудани адолат ҳал менамуд;

- марҳилаи дуюм – давраи Шуравӣ. Дар ин давра муаллифон фаъолияти давлатии комиссияи арбитражиро бештар муносиб медонанд. Бори аввал дар Тоҷикистон комиссияи арбитражӣ соли 1926 таъсис ёфта, баъдан бо қабули Конститутсияи соли 1977 ба институти арбитражӣ вазъи конститусионӣ-ҳуқуқӣ дода шуд;

- марҳилаи сеюм – давраи истиқлолият, ки тартиби таъсис ва фаъолияти судҳои иқтисодиро дар Тоҷикистони соҳибистиклол дар назар дошта, фаъолияти пурсамари ҳокимияти судиро фаро гирифтааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи қонунгузориҳои дар иқтибос овардашуда дар аввал Суди Олии арбитражӣ фаъолият намуда, минбаъд Суди Олии иқтисодӣ номгузорӣ карда шуд.

2. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми судҳои иқтисодӣ ҳамчун институти махсусгардонидашудаи ҳокимияти судӣ дар марҳилаи гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ, охири солҳои 90-уми асри XX, ташаккул ёфтааст. Низоми ҳокимияти судӣ зимни ислоҳоти судии Тоҷикистон, ки дар солҳои 1990 гузаронида шуда буд, куллан дигаргун гардида, мавқеъ ва аҳаммияти онро дар низоми кафолати ҳуқуқи озодиҳои инсон ба таври назаррас тағйир дод, ки дар натиҷаи ин дигаргунӣ принсипи таҷзияи ҳокимият ва эътирофи ҳокимияти судӣ ҳамчун шоҳаи мустақили ҳокимияти давлатӣ, тасдиқ гардид. Таъсиси судҳои иқтисодӣ дар давраи ислоҳоти судии солҳои аввали

соҳибистиклолӣ натиҷаи зарурати мутобиқсозии низоми судӣ ба талаботи нави иқтисодиву иҷтимоӣ мебошад. Дар ин замина, нақш ва мавқеи судҳои иқтисодӣ ҳамчун мақомоти махсусгардонидашудаи ҳокимияти судӣ, ки баҳсҳои иқтисодӣ ва хоҷагидориро баррасӣ менамоянд, ба яке аз унсурҳои аҳамиятнокӣ низоми адолати судӣ табдил ёфтааст. Чорӣ намудани муҳофизати махсуси иқтисодӣ имкон дод, ки баҳсҳои марбут ба фаъолияти соҳибкорӣ ва муносибатҳои молумулкӣ бо дар назардошти хусусиятҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодии онҳо баррасӣ гарданд, ки ин ба таҳкими суботи ҳуқуқӣ ва пешгирии ихтилофоти ҳуқуқӣ мусоидат менамояд. Таҳкими низоми судҳои иқтисодӣ имкон медиҳад, равандҳои ташаккул, рушд ва самаранокии фаъолияти онҳо дар чунин шароити гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ таҳлил карда шаванд. Ин падида шаҳодат аз он медиҳад, ки давлат бо дар назардошти эҳтиёҷоти нави иқтисодиву иҷтимоӣ сохтори мустақили муҳофизатиро таъсис медиҳад, ки фаъолияти он дар таъмини суботи ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ арзёбӣ мегардад. Пешниҳоди мазкур барои такмили қонунгузори муҳофизатии иқтисодӣ, баланд бардоштани сатҳи ҳифзи судии ҳуқуқҳои иқтисодӣ ва таҳкими волоияти қонун дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти назаррас дорад.

3. Таҳлили муқоисавии низоми судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон бо дигар кишварҳои ИДМ, аз қабилӣ Узбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон ва ғайра нишон медиҳад, ки дар кишвар заминаи ҳуқуқии устувор ва амалияи муҳофизатии мутобиқ ба муносибатҳои муносири иқтисодӣ ташаккул ёфтааст. Ин нишон медиҳад, ки Тоҷикистон дар ташаккули қонунгузори муҳофизатӣ ва дар рушди судҳои иқтисодӣ ба қомеъҳои назаррас ноил гардидааст. Ҳамзамон, таҷрибаҳои кишварҳои алоҳидаи ИДМ бартариятҳои муайяно дар самти рақамсозии муҳофизати судӣ, истифодаи воситаҳои электронии баррасии

парвандаҳо ва такмили расмиёти муурофиявӣ инъикос менамояд. Ҷорӣ намудани чунин механизмҳо ба самаранокӣ, шаффофият ва дастрасии адолати судӣ мусоидат мекунад. Илова бар ин, таваччуҳи ҷиддӣ ба рушди сатҳи касбии судяҳо ва такмили ихтисоси онҳо дар кишварҳои ИДМ омили муҳимми малакаи касбии баррасии баҳсҳои иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Истифодаи ин таҷриба барои Тоҷикистон имконият фароҳам меорад, ки самтҳои афзалиятноки ислоҳоти минбаъда муайян ва самаранокии фаъолияти судҳои иқтисодӣ тақвият дода шавад.

4. Дар шароити густариши равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисоди байналмилалӣ, зарурати такмили минбаъдаи ҳокимияти судӣ, баҳусус судҳои иқтисодӣ, аҳаммияти хосса пайдо мекунад. Тағйирёбии муносибатҳои иқтисодӣ ва афзоиши мураккабии баҳсҳои хоҷагидорӣ талаб менамояд, ки фаъолияти судҳо ба шароити нав мутобиқ карда шавад. Идомаи ислоҳоти судӣ дар самти судҳои иқтисодӣ ҳамчун раванди объективӣ арзёбӣ гардида, самаранокии ҳимояи ҳуқуқҳои иқтисодӣ ба сатҳи ташкили муурофияи судӣ вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз, мутобиқсозии фаъолияти судҳои иқтисодӣ ба стандартҳои байналмилалӣ ба таҳкими мавқеи судҳои иқтисодӣ дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ мусоидат намуда, дар фазои байналмилалӣ аз бозътимодии фаъолияти он дарак медиҳад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Пешниҳод, тавсия ва хулосаҳои дар таҳқиқот овардашуда барои таҳқиқотҳои минбаъдаи назариявии соҳаҳои мухталифи ҳуқуқ ва амалияи судӣ нақши муассир дошта, метавонанд барои истифода дар раванди омодагисозии таҳқиқотҳои минбаъдаи илмӣ аз лиҳози паҳлуҳои назариявӣ ва амалии ҳокимияти судӣ тавсия гарданд. Нуктаҳои дар диссертатсия овардашударо ҳамчунин метавон зимни омода намудани васоити таълимӣ,

маводҳои лексионӣ ва дастурҳои таълимӣ-методӣ мавриди истифода қарор дод. Таҳияи рисолаи илмӣ мазкур ба ташаккули илмӣ шуурнокии ҳуқуқӣ оид ба фаъолият ва нақши судҳои иқтисодӣ дар низоми ҳокимияти судии давлат мусоидат менамояд. Бо муқоиса намудани таҷрибаҳои кишварҳои ИДМ, нуқтаҳои умумӣ ва тафовуту фарқиятҳо дар сохтори фаъолияти судҳои иқтисодӣ равшан карда мешавад. Натиҷаҳои таҳқиқот имкон медиҳанд, ки доир ба мавзӯи таҳқиқшаванда ҳулосаҳои назариявӣ ва тавсияҳо оид ба такмили қонунгузорию ҷорӣ амалкунанда дар самти фаъолияти ҳокимияти судӣ таҳия карда шаванд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот бо ҳалли вазифаҳои марбут ба муайян кардани сабабҳо ва монеаҳои ташаккулёбии ҳокимияти судӣ, таҳаввулёбии он ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳо, аз ҷумла ҳуқуқҳои иқтисодии шаҳрвандон, инчунин истифода намудани ҷузъе аз нуқтаҳои назариявӣ баҳри такмил ва ислоҳоти минбаъдаи низоми судӣ дар Тоҷикистон алоқаманд мебошанд. Дар асоси таҳлили таҷрибаи судҳои иқтисодии Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои ИДМ метавонанд, тавсияҳои пешниҳод шаванд, ки дар баланд бардоштани самаранокии судҳои иқтисодӣ истифода шаванд. Натиҷаҳои таҳқиқот дар таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва такмили қонунгузорию марбут ба ҳокимияти судӣ аз қабилҳои судҳои иқтисодӣ мусоидат менамоянд. Яке аз аҳаммияти амалии муҳими таҳқиқоти илмӣ ин фароҳам овардани заминаи асосӣ дар рушди ҳамкорӣ ва мутобиксозии стандартҳои байналмилалӣ ва беҳтар кардани ҳамкорӣҳои байни судҳои аъзои ИДМ мебошад. Маводҳои таҳқиқот метавонанд дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимӣ барои донишгоҳҳо, курсҳои ихтисосӣ ва омодагисозии мутахассисони соҳаи ҳуқуқ истифода шаванд, дар баробари ин, аз онҳо омӯзгорону донишҷӯён низ метавонанд, барои муфассал омӯختан ва омӯзонидани сохтор ва нақши суди иқтисодӣ

баҳра баранд. Аҳаммияти амалӣ дар пешбурди фарҳанги ҳуқуқии соҳибкорон ва шахрвандон низ ифода гардида, ба болоравии огоҳии ҳуқуқии соҳибкорон ва шахсони ҳуқуқӣ доир ба масъалаҳои баҳсии соҳаи соҳибкорӣ тавассути судҳои иқтисодӣ муосидат менамояд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаи таҳқиқот. Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти илмии мазкур тариқи истифодаи методҳои таҳлил ва муқоисаи меъёрҳои ҳуқуқии амалкунанда, аз худ намудан ва омузиши таҷрибаи судии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои ИДМ, инчунин таҳлили васеи маводи илмӣ ва амалӣ таъмин мегардад. Заминаи асосии таҳқиқотро манбаҳои муҳими ҳуқуқӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ ва миллӣ, таҳлили таҷрибаи судҳои иқтисодӣ, назари ҳуқуқшиносони варзида, инчунин маълумоти омӯри ташкил медиҳанд. Ҳамзамон, ба даст овардани натиҷаҳои таҳқиқот бо истифодаи усулҳои илмии муосир, аз ҷумла таҳлили догматикӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таҳлили низоми ҳуқуқӣ ва таҳлили эмпирикӣ асоснок карда шудааст. Мавқеъ ва ҳулосаҳои таҳқиқот ба таври мантиқӣ аз таҳлили манбаъҳо ва таҷрибаи амалии судҳои иқтисодӣ бармеоянд ва бо маълумоти воқеии ҳуқуқӣ тасдиқ мегарданд. Ин ҳама, ба таҳқиқот дарачаи баланди боэътимодӣ ва асоснокии илмӣ мебахшанд. Ҳулоса ва натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ дар мақолаҳои тақризшаванда ва илмӣ, инчунин дар конференсияҳои илмӣ ва ҷумҳуриявӣ оварда шуда, ба услуби навишти махсуси муаллиф асоснок карда мешавад.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Рушди судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон ва ИДМ: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ», ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 6D030101 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат, таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат, ки бо қарори Комиссияи олии

аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 сентябри соли 2025, №10 тасдиқ гардидааст, мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳияи таҳқиқоти мазкур аз масъалагузории илмӣ, мавриди таҳлил қарор додани асосҳои амаливу назариявӣ ва заминаҳои меъёрии ҳуқуқии фаъолияти судҳои иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Суди иқтисодии ИДМ ва судҳои иқтисодии давлатҳои аъзои он, инчунин ба роҳ мондани воситаҳои ҳаллу тақмили онҳо иборат мебошад. Муаллиф мустақилона таҳлили васеи қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои ҳуқуқии марбутан кишварҳои ИДМ-ро анҷом дода, таҷрибаи амалии судҳои иқтисодиро омӯхтааст. Дар асоси ин таҳлилҳо, пешниҳодҳои мушаххас ҷиҳати беҳтарсозии заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти судҳои иқтисодӣ ва мутобиқсозии он бо стандартҳои муносири байналмилалӣ таҳия карда шудаанд.

Дар таҳқиқот муносибати нав ба рушди судҳои иқтисодӣ ҳамчун унсури муҳими ҳифзи ҳуқуқи иқтисодӣ ва таъсиррасонӣ ба муҳити сармоягузорӣ дар ҷумҳурӣ пешниҳод гардидааст. Муаллиф тамоми қисматҳои таҳқиқотро аз интиҳоби мавзӯ, ҷамъоварии маълумот, таҳлили назария ва амалия, интиҳоб ва бандубасти мавзӯ, инчунин дар масъалагузориҳои таҳқиқи илмӣ, таҳияи хулосаҳо ва тавсияҳоро ба таври мустақилона ва бо таъки ба методологияи илмии муосир анҷом додааст.

Саҳми бевоситаи муаллиф дар таҳқиқот тавассути навгониҳои илмии таҳқиқоти илмӣ, нуқтаҳои илмии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, хулоса ва тавсияҳои илмии муаллиф, мақолаҳои илмӣ, ки дар маҷаллаҳои илмӣ нашр шудаанд, ҳамчунин маърузаҳои муаллиф дар конференсияҳо ва семинарҳои илмӣ-амалии байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ ифода меёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия.

Диссертатсия дар ҷаласаи васеи «Кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ»-и Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ, муҳокима ва омода қарор дода шуда, ба анҷом расонида шудааст.

Вобаста ба мавзуи таҳқиқ маърузаҳои зерин бо хулосаву тавсияҳои алоҳида дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалии илмӣ-амалӣ нашр шудаанд:

– конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ бахшида ба рӯзи қабули Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон 9 декабри соли 2022 зери унвони «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз» – маъруза дар мавзуи «Суди Олии иқтисодӣ дар низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 2022. – С.323-327.

– конференсияи байналмилалии илмию назариявӣ бахшида ба рӯзи ҳуқуқи инсон: «Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон» аз 5 декабри соли 2023 – маъруза дар мавзуи «Ташаккул ва инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон». – Душанбе, 2023. – С.605-609.

–конференсияи байналмилалии илмию назариявӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалии ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон шудани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» дар мавзуи «Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ» аз 6 декабри соли 2024 – маъруза дар мавзуи «Ҳокимияти судӣ дар низоми тақсимооти ҳокимияти давлатӣ». – Душанбе, 2024. – С.503-511.

–конференсияи байналмилалии илмию назариявӣ бахшида ба таҷлили Рӯзи байналмилалии ҳуқуқи инсон, 80-умин солгарди таъсисёбии СММ, эълон гардидани солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» ва қабул гардидани қатъномаи СММ зери

унвони «Нақши зеҳни сунъӣ дар фароҳам овардани имконоти навин барои рушди устувор дар Осиёи Марказӣ» аз 5 декабри соли 2025. – маъруза дар мавзуи «Мавқеъ, вазифа ва ваколатҳои судҳои иқтисодӣ дар низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон». Душанбе, 2025. – С.721-727.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Вобаста ба мавзуи рисолаи диссертатсионӣ дар маҷмӯъ 8 адад мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла, 4 адад мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи Олии аттестатсионии назди Президенти ҚТ ва 4 адад маърузаҳо ва мақолаҳо дар дигар нашрияҳо ба таъб расида, нашр карда шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми таҳқиқоти диссертатсионӣ. Сохтори диссертатсия бо мақсаду ҳадафҳо ва вазифаҳои дар он зикргардида мутобиқат намуда, аз номгӯи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, панҷ зербоб, хулоса, тавсияҳои амалӣ ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат буда, ҳаҷми умумии диссертатсия 207 саҳифаро ташкил медиҳад.

ҶИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ (ФИШУРДА)

Дар мундариҷаи рисолаи диссертатсионӣ мубрамияти мавзуи таҳқиқшаванда ба талаботи воқеии ҷомеа ва давлат дар шароити гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ ва ташаккули низоми муосири ҳуқуқӣ алоқаманд аст.

Дар шароити рушди босуръати муносибатҳои иқтисодӣ ва вусъатёбии фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъмини адолати судӣ дар соҳаи иқтисод ба яке аз масъалаҳои калидӣ ва афзалиятнок табдил ёфтааст. Маҳз судҳои иқтисодӣ ҳамчун як бахши махсусгардонидашудаи ҳокимияти судӣ, масъули ҳалли баҳсҳои мураккаби иқтисодӣ ва тичоратӣ буда, дар таъмини суботи ҳуқуқии муҳити соҳибкорӣ, ҳимояи ҳуқуқи моликият, сармоягузорӣ ва татбиқи қонунгузориҳои иқтисодӣ нақши муҳим мебозанд.

Бо дар назардошти он, ки фаъолияти ин судҳо ба таври мустақим ба риояи принципҳои давлати ҳуқуқбунёд, волоияти қонун ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои иқтисодии шаҳрвандон алоқаманд мебошад, таҳқиқи ҳамаҷонибаи сохтор, салоҳият, масъалаҳои амалии муҳофизатӣ ва самтҳои ислоҳоти онҳо дорои аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ мебошад. Ҳамзамон, муҳтавои умумии таҳқиқот, муҳимияти мавзӯ, дараҷаи таҳқиқшавии назариявии амалии мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, объекту предмет, навгониҳои илмӣ, аҳаммияти амалӣ ва назариявӣ, усулҳои таҳқиқотӣ ва сохтори рисола ба таври муфассал шарҳ дода шудааст.

Боби якум **«Тавсифи умумии ташаккул ва инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистони таърихӣ ва муосир»** ном дошта, се зербобро дар бар мегирад. Дар боби мазкур равандҳои таърихии ташаккули низоми судҳои иқтисодӣ, заминаҳои ҳуқуқии таъсиси онҳо, марҳилаҳои асосии инкишофи фаъолияти судии иқтисодӣ, инчунин нақши онҳо дар рушди муносибатҳои бозорӣ ва таъмини адолати судӣ мавриди таҳлил қарор дода мешаванд.

Зербоби аввали ин боб **«Марҳилаҳои асосии инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистони таърихӣ»** номгузори қарда шуда, ба мушаххас намудани давраҳои ташаккул, таҳкими сохторӣ ва рушди минбаъдаи низоми судҳои иқтисодӣ, ҳамзамон ба таҳлили масоили мубрам вобаста ба таҷрибаҳои таърихӣ ва анъанаҳои таъмини адолати иҷтимоӣ бахшида шудааст. Раванди инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон бо назардошти тағйирёбии вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ шакл гирифтааст. Олимони варзида чунин мешуморанд, ки асосҳои конститусионии ба амалбарории адолати судӣ заминаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ дошта, аз ҳуқуқҳои фитрии

инсон, анъанаҳои маънавии миллӣ маншаъ мегиранд, ки дар қонунгузорию муосири Тоҷикистон аввалин маротиба шакли расмӣ гирифтаанд ва хусусияти умумихатмӣ пайдо кардаанд ва амалӣ гаштани онҳо минбаъд ҳам зарурияти такмил дода шудани ҷаъолияти тамоми мақомоти ваколатдори давлатӣ, амалҳои муурофиявию судиро талаб мекунад. Моҳият ва мазмуни онҳо таҷассуми сатҳи муосири ташаккул ёфтани баамалбарории адолати судӣ ва таъмини адолати иҷтимоӣ дар Тоҷикистон мебошанд. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудани арзиши олий доштани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, бунёди ҷомеаи адолатпарвар, ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ ба рушди минбаъдаи самти судӣ мусоидат мекунад.

Дар ин зербоб марҳилаҳои асосии инкишоф ба таври зерин гуруҳбандӣ карда шудааст:

- **марҳилаи аввал – оғози ташаккул.** Дар ин марҳила, муаллиф бо пешниҳоди таҳлили марҳилаҳои таърихии ташаккули судҳои иқтисодӣ нишон медиҳад, ки ин ниҳодҳо гарчанде дар шакли ҷаъолияти арбитражҳои давлатӣ ба назар мерасида бошанд ҳам, заминагузори низоми ҳозираи судҳои иқтисодӣ мебошанд ва ба ташкили сохторҳои аввалини судҳои иқтисодӣ ва муайян кардани мақоми ҳуқуқии онҳо оварда расонидааст;

- **марҳилаи дуюм – ташкили расмӣ ва заминагузорию ҳуқуқӣ.** Дар соли 1995 бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои иқтисодӣ», судҳои иқтисодӣ расман ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти судӣ таъсис дода шуданд. Ин марҳила бо таҳияи заминаҳои ҳуқуқӣ ва ташкили сохтори ташкилотию судҳои иқтисодӣ алоқаманд аст;

- **марҳилаи сеюм – таҳкими сохтор ва ҷаъолияти амалии судҳо.** Дар ин марҳила ҷаъолияти судҳои иқтисодӣ васеъ гардида, доираи салоҳияти онҳо бештар мушаххас ва мукамал гардид. Илова бар ин, таҷрибаи

мурофиавӣ такмил ёфта, механизмҳои баррасии баҳсҳо боз ҳам шаффоф ва мураттаб гардиданд. Таҷрибаи судӣ барои амалӣ шудани қонунҳои нави иқтисодӣ, такмили қонунгузорию соҳавӣ ва танзими муносибатҳои бозорӣ мусоидат намуд;

- марҳилаи чорум – рақамисозии фаъолияти судӣ.

Ин марҳила бо чорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ, ташкили низоми электронии сабти парвандаҳо, пешниҳоди даъво ва назорати шаффофияти фаъолияти судҳо тавсиф мешавад. Судҳои иқтисодӣ дар ин марҳила ба талаботи замони муосир мутобиқ шуда, мавқеи худро ҳамчун мақоми мустақили таъминкунандаи адолат муайян кард.

Ҳар як марҳилаи инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон бо хусусиятҳои хоси худ фарқ намуда, аз як низоми ибтидоии судӣ ба як сохтори пурраи ташаккулёфта ва мустақил табдил ёфтанд, ки имкон медиҳад баҳсҳои иқтисодӣ бо риояи меъёрҳои қонунӣ ва сари вақт баррасӣ ва ҳал гарданд.

Дар зербоби дуоми боби якум – «**Низоми судҳои иқтисодӣ ва мавқеи онҳо дар низоми судии Тоҷикистони соҳибистиклол**» таваҷҷуҳи бештар ба ташкили сохтори судҳои иқтисодӣ, мақом ва нақши онҳо дар низоми умумии ҳокимияти судӣ, инчунин робитаи онҳо бо дигар шохаҳои ҳокимияти давлатӣ зоҳир мегардад. Ҳамзамон, муаллиф низоми ташкилии судҳои иқтисодиро мавриди омӯзиш қарор дода, мавқеи онҳоро дар ҳокимияти судии кишвар таҳлил намудааст. Мавриди зикр аст, ки таъсиси судҳои иқтисодӣ яке аз дастовардҳои муҳимми даврони соҳибистиклолии кишвар маҳсуб ёфта, тағйироти кулӣ дар сохти иқтисодӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозорӣ зарурати баррасии баҳсҳои иқтисодӣ дар доираи низоми адолати судиро аз ҷониби судҳои иқтисодӣ ба миён овард.

Зербоби сеюми боби якум – **«Вазъи кунунӣ, марҳилаҳо ва зинаҳои асосии судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон»** тавре ки аз номаш бармеояд, ба таҳлили амиқи сохтор, вазифа, салоҳият ва ҳолати имрӯзаи фаъолияти судҳои иқтисодӣ бахшида шудааст. Дар ин зербоб таваҷҷуҳи асосӣ ба он равона мешавад, ки дар шароити имрӯза судҳои иқтисодӣ дар кадом сатҳ қарор доранд, чӣ гуна рушд кардаанд ва чӣ нақшо дар низоми судии кишвар мебозанд. Дар натиҷаи таҳқиқот ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки имрӯз судҳои иқтисодии Тоҷикистон ба як низоми устувор ва фаъол табдил ёфтаанд. Онҳо дар сатҳҳои гуногуни баррасии баҳсҳо аз марҳилаи якум то марҳилаи назоратӣ дар асоси принципи зинабандии баррасии парвандаҳо фаъолият намуда, таъмини адолати иқтисодиро бар дӯш доранд. Бахши оморӣ ва гузоришҳои мақомоти судӣ низ нишон медиҳанд, ки дар солҳои охир шумораи парвандаҳои иқтисодӣ афзоиш ёфта, мазмуни баҳсҳо низ мураккабтар шудааст.

Боби дуюми таҳқиқоти илмӣ **«Суди иқтисодии ИДМ ва судҳои иқтисодӣ дар давлатҳои аъзои ИДМ: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ»** номгузорӣ шуда, дар он тарзи ташкил, сохтор, салоҳият ва таҷрибаи фаъолияти суди иқтисодии ИДМ ва судҳои иқтисодии давлатҳои ИДМ мавриди муқоиса ва таҳлил қарор дода мешавад.

Зербоби якуми боби дуюм **«Вазъи ҳуқуқии суди иқтисодии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил»** мебошад, ки дар доираи он омузиши мақоми ҳуқуқӣ, сохтор, салоҳиятҳо ва асосҳои фаъолияти суди иқтисодии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил мавриди таҳлил қарор мегирад. Ҳамзамон, дар таҳқиқот нишон дода шудааст, ки Суди иқтисодии ИДМ чун мақоми мустақили байнидавлатии судӣ, дар доираи принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ фаъолият намуда, мавқеи хосро дар низоми ҳуқуқии минтақавии ИДМ доро

мебошад. Фаъолияти суд ба ташаккули фазои ягонаи ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ дар байни давлатҳои аъзо мусоидат намуда, ҳамчун воситаи таъминкунандаи мутобиқати ҳуқуқии қонунгузории миллӣ бо меъёрҳои минтақавӣ амал мекунад. Аз ин лиҳоз, нақши он дар ҳамгирии ҳуқуқии давлатҳои аъзо ва таҳкими ҳамкориҳои иқтисодӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Ҳамчунин, дар ин қисмат санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қонунҳо, кодексҳо, шартномаву созишномаҳо ва дигар меъёрҳои байналмилалӣ марбут ба фаъолияти судҳои иқтисодии ИДМ мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд.

Зербоби дуюми боби дуюм «**Суди иқтисодии ИДМ ва тафовути он аз судҳои иқтисодии давлатҳои аъзои ИДМ**» ба омузиши мақом, вазифа ва хусусиятҳои Суди иқтисодии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил бахшида шуда, асосан тафовути онро аз судҳои иқтисодии давлатҳои аъзои ИДМ мавриди таҳлил қарор медиҳад. Суди иқтисодии ИДМ як сохтори байналмилалӣ мебошад, ки бо мақсади ҳаллу фасли ихтилофҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ байни давлатҳои аъзо таъсис дода шудааст. Фаъолияти он ба танзими муносибатҳои байнидавлатӣ, таъмини ҳамохангии ҳуқуқӣ ва ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои субъектҳои иқтисодӣ дар сатҳи минтақавӣ равона шудааст. Мақсад аз ин таҳқиқот муқоисаи заминаи ҳуқуқӣ, сохтор ва салоҳияти судҳои иқтисодӣ дар давлатҳои аъзои ИДМ мебошад. Зербоби мазкур ба иҷрои вазифаҳои зерин мусоидат мекунад:

- муайян намудани умумият ва фарқиятҳо дар танзими ҳуқуқии фаъолияти судҳои иқтисодӣ;
- омузиши таҷрибаи муваффақ ва пешрафтаи давлатҳои алоҳида дар ташаккули низоми судии иқтисодӣ;

- баррасии нақши судҳои иқтисодӣ дар таъмини адолати судӣ дар соҳаи муносибатҳои иқтисодӣ, аз кабили соҳибкорӣ ва хоҷагидорӣ.

Ҳамзамон, таҷрибаи амалии судии Федератсияи Русия, Қазоқистон, Узбекистон, Қирғизистон, Озарбойҷон, Молдова, Арманистон ва Беларус мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, ки асоси пешниҳоди хулосаҳо ва тавсияҳои муқоисавӣ шудаанд.

Боби сеюми рисолаи диссертатсионӣ «**Нақши судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таъмини ҳуқуқи инсон**» мебошад, ки ба таҳлили муфассали нақши судҳои иқтисодӣ дар таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, махсусан дар заминаи фаъолияти иқтисодӣ, соҳибкорӣ, муносибатҳои моливу иқтисодӣ ва тичоратӣ бахшида шудааст. Ҳарчанд судҳои иқтисодӣ асосан ба баррасӣ ва ҳалли баҳсҳои байни субъектҳои ҳуқуқии соҳибкорӣ машғуланд, инчунин фаъолияти онҳо дар таъмини адолати судӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои иқтисодии инсон самаранок мебошад. Ҳамзамон бо истифода аз таҷрибаи судӣ ва таҳлили санадҳои судӣ механизмҳои ҳифзи ҳуқуқҳои иқтисодии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, самаранокии фаъолияти судҳои иқтисодӣ дар таъмини дастрасӣ ба адолати судӣ, риояи принсипҳои баробарии тарафҳо, қонуният ва адолат баррасӣ гардида, мушкилоти мавҷуда ва роҳҳои тақмили минбаъдаи фаъолияти судҳои иқтисодӣ муайян карда мешаванд. Боби мазкур нишон медиҳад, ки судҳои иқтисодӣ на танҳо мақоми ҳалқунандаи баҳсҳои молиявӣ, балки ҳамчун як василаи муҳими таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон дар соҳаи иқтисод низ ба ҳисоб мераванд. Таҳким ва устувор намудани мақоми онҳо ва кафолати дастрасии баробар ба адолати судӣ яке аз омилҳои муҳим барои рушди ҷомеаи ҳуқуқбунёд мебошад. Ҳамин тавр, ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шахрванд ҳамчун функсияи муқофавии судӣ ва амалишавии адолати

судӣ аз ҷониби суд дар асоси баробарӣ ва мувоҳидаи тарафҳо ба ташаккули минбаъда ва ислоҳоти институтҳои гуногуни мувоҳидаи судӣ дар Тоҷикистон тақони назаррас расонидааст. Таъмини ба амалбарории адолати судӣ дар низоми танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини адолати иҷтимоӣ, ки аз таҷзияи ҳокимияти давлатӣ манша гирифтааст, мавқеи ҳокимияти судиро боз ҳам таҳким бахшид.

ХУЛОСА

Дар тӯли ҳама марҳилаҳои таърихии худ мардуми тоҷик кӯшиш кардаанд, ки роҳҳои самаранок ва мақсадноки таъмини зиндагии ошошта, адолати иҷтимоӣ ва тақмили роҳҳои амалӣ кардани онро пайдо кунанд. Афкори пешқадами мутафаккирони форсу тоҷик доир ба таъмини адолат ва ҳамоҳангии иҷтимоӣ, ки давоми равандҳои таҷрибаҳои гуногуни таърихӣ шакл гирифта, то ба имрӯз ҳамчун таҷрибаи беназири танзими муносибатҳои иҷтимоӣ боқӣ монда, ҳанӯз ҳам аҳаммияти ҳуқуқӣ, маънавӣ ва фарҳангии худро нигоҳ медоранд.

Мавриди таҳқиқ қарор додани ташаккул ва рушди низоми судии давлатдорӣ миллии тоҷикон дар давраи таърихии тошуравӣ, шуравӣ ва баъдишуравӣ хусусан таҳлили ҳамаҷонибаи вазъи ҳуқуқӣ ва ташаккули низоми судӣ дар шароити соҳибхотӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаҳои муҳим дар илми ҳуқуқ ба шумор меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ чун дигар давлатҳо ташаккул ва рушди низоми судӣ хусусиятҳои хоси худро дорад, ки бо ин робита аҳаммияти хос ва аломатҳои пайдоиши фаъолияти ҳуқуқии онро метавон муқаммал омӯхт.

Тавре М.З. Мирзозода қайд менамояд: «Тақмил додани қонунҳои моддӣи мувоҳидаи ва дигар қонунҳои марбута ба таҷрибаи яқхелаи онҳо, бартараф намудани

монеаҳои зиёдатӣ, аз ҷумла такмили марҳилаҳои судӣ, сари вақт ва дар муҳлати кутоҳ баррасӣ ва ҳаллу фасли парвандаҳо, роҳ надодан ба кашолкорӣ ва умуман беҳдошти фаъолияти судҳо, осону камҳаҷм намудани кори судяҳо, бартараф намудани ҳолату меъёрҳои ба содир намудани амалҳои коррупсионӣ мусоидаткунанда ва дар ниҳояти қор ба таъмини риояи ҳуқуқҳои конституционии инсону шаҳрванд, Ҳимояи манфиати давлат, корхонаҳо, муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо, амалӣ гардидани қонунҳо ва таъмини адолат мусоидати ҳамаатарафа менамояд» [15, с.153-160].

Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашуда муаллиф ба ҳулосае омад, ки судҳои иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи соҳибистиклолӣ бо гузашти марҳилаҳои ташаккул, таҳким ва муосирсозӣ ба як бахши муҳими низоми ҳокимияти судӣ табдил ёфтаанд. Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ ва рушди босуръати муносибатҳои иқтисодӣ, нақши онҳо дар таъмини адолати судӣ, Ҳимояи ҳуқуқи моликият, танзими муносибатҳои тиҷоратӣ ва сармоягузорӣ ҳарчӣ бештар муҳим мегардад. Судҳои иқтисодӣ бо баррасии одилонаи баҳсҳои иқтисодӣ ва таъмини шаффофияти муурофияҳо, заминаи ҳуқуқии муътамад барои фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди муҳити иқтисодӣ фароҳам меоранд. Фаъолияти суди иқтисодӣ оид ба баррасӣ ва ҳал намудани парвандаҳо ҳуқуқтатбиқкунӣ мебошад ва қонуният ҳангоми амалӣ намудани адолати судӣ бо аз ҷониби суд дуруст татбиқ намудани меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ ва муурофиявӣ таъмин карда мешавад.

Таъмин намудани адолати судӣ яке аз кафолатҳои таъмини адолати иҷтимоӣ мебошад. Мазмуни адолати иҷтимоӣ аз моддаи 1-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад, ки тибқи он давлат шароити арзандаи зиндагӣ ва инкишофи озодонаро барои

ҳар як фардро фароҳам меорад. Аз рӯи мазмуни худ мафҳуми адолати иҷтимоӣ нисбат ба мафҳуми адолати судӣ васеътар мебошад. Зарурати таъмини адолати судӣ он гоҳ ба миён меояд, ки агар ҳуқуқи инсон вайрон ё маҳдуд карда шавад. Таъмин намудани адолати иҷтимоӣ дар баробари вазифаи асосии мақомоти судӣ буданаш, инчунин вазифаи аксари мақомотҳои давлатӣ ва шахрвандон буда, сарфи назар аз поймол ва ё маҳдуд шудани ҳуқуқи инсон бояд ба таври ҳатмӣ барқарор карда шавад.

Бояд қайд намуд, ки фаъолияти судӣ яке аз самтҳои муҳимми фаъолияти давлатӣ буда, танзимкунандаи муҳимми муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд. Иҷрои фаъолияти судӣ ба тақвият ёфтани қонуният ва тартибот кӯмак мерасонад, пешгирӣ кардани ҳуқуқвайронкуниро таъмин мекунад ва муносибати эҳтиромона нисбат ба қонун ва судро шакл медиҳад.

Таҳқиқоти илмии гузаронидашуда имкон медиҳад, ки чунин хулосаҳо ва тақлифҳои умумиро пешниҳод намоем:

1. Ҳокимияти судӣ ва адолат барои тоҷикон маҳсули нав ҷамъиятӣ-сиёсӣ набуда, мавҷудияташон аз аввал ба назар мерасид. Навдаҳои аввалини мафҳуми низоми судӣ ва адолат аллакай дар муассисаҳои тодаватӣ низ мавҷуд буданд. Бо чараёни рушду нумӯи давлат номи мақома, ки дар ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои умумии инсон, ҷомеа ва давлат машғуланд, борҳо иваз гаштаанд. Ҳолатҳои таърихӣ ташаккул ва инкишофи судҳо, ки дар таҳқиқоти илмӣ оварда шудааст, аз он гувоҳ аст, ки мавҷудияти низоми судӣ дар сатҳи низоми идоракунии давлатӣ мавқеи хоссаи худро дошта, эътибору эҳтироми он аз давраҳои қадим то инҷониб ба назар мерасад. Ҳамзамон, аз нуқтаи назари таърихӣ тоҷикони дунё баъди қабули дини ислом ба фаъолияти судӣ ва адолат назари хуб доштанд. Мансаби судья барои мусалмонон касби пуршараф эътироф шудааст. Чунин ба назар мерасад, ки бо риоя намудани талаботҳои

муайяни институтҳои алоҳидаи исломӣ ба мисоли этикаи касбӣ ва одоби судяҳо мавқеи худро дар низоми муосири ҳуқуқи Тоҷикистон доранд [1-М, 6-М, 7-М].

2. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ақидаҳои муҳаққиқон доир ба низоми судӣ ва ҳокимияти судӣ зиёд мушоҳида мешаванд. Гарчанде дар доираи мафҳумҳои мазкур фикру ақидаҳои гуногун оварда шуда бошад ҳам, аммо тафовути байни мафҳумҳои зикргардида оварда нашудааст. Зеро, дар бештари ҳолатҳо мафҳуми ҳокимияти судӣ таҳти мафҳуми низоми судӣ паҳн шудааст. Дар асоси гуфтаҳои Шоҳидён И. чунин қайд менамоем, ки низоми судиро на ҳамчун ҳокимият, балки чун низоми мақомоти судӣ муаррифӣ намуд [27, с.150]. Яъне, аз меъёри конституционии моддаи 9 чунин бармеояд, ки яке аз шояҳои ҳокимият ин худ низоми мақомоти судӣ мебошад, ки бо назардошти аломатҳо ва хусусиятҳои аз он ҷумла, на танҳо дар қабул намудани санадҳои дахлдор, балки дар амал татбиқ намудани он ба ҳокимият шомил шудааст. Аз ин бармеояд, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ истифодаи мафҳуми низоми мақомоти судӣ нисбат ба ҳокимияти судӣ бештар ба мақсад мувофиқ мебошад [3-М, 7-М].

3. Бо дар назардошти ақидаҳои дар рисола овардашуда зери мафҳуми низоми судӣ метавонем қоидаи зеринро пешниҳод намоем: низоми судӣ ин маҷмуи судҳои мутобиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои конституционӣ муқарраршудаест, ки адолати судиро дар робита бо салоҳият, вазифа ва ҳадафҳои он иҷро намуда, мустақилона новобаста аз дигар шояҳои ҳокимияти давлатӣ амалӣ менамоянд. Яке аз асосҳои, ки дар Конститутсия ва қонунгузориҳои шуравӣ маълум буд, ин истифодаи мафҳумҳои адолат ва суд ба ҷои мафҳуми «низоми судӣ» буд. Чӣ тавре ки дар боло қайд намудем, принсипи тақсмоти ҳокимияти давлатӣ меъёри конституционӣ буда, дар маҷмуъ ва дар шакли пурра

принсипи фаъолияти ҳокимияти давлатиро ифода мекунад. Дар моддаи мазкури Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон коидаи алоҳидаи ҳар як шоҳаи ҳокимияти давлатӣ оварда нашудааст. Ҷӣ тавре маълум аст, боби 8-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита ба «Суд» бахшида шудааст. Вобаста ба ин, ақидарони Шодиев И.-ро дастгирӣ намуда, чунин пешниҳод менамоем, ки боби мазкур ҳамчун «Ҳокимияти судӣ» номгузорӣ карда шавад, ки ҳолати мазкур бо меъёри конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 9) метавонад мутобиқат намояд [1-М, 6-М, 7-М, 8-М].

4. Марҳилаҳое дар рушд ва ташаккули ИДМ ба назар мерасанд, ки маҳз нишона ва аломатҳои замони муосир ба ҳисоб мераванд. Айни замон ИДМ ҳамчун як ташкилоти бонуфуз дар арсаи байналмилалӣ эътироф гардида, дар ҷомеаи ҷаҳонӣ муносибатҳои гуногунҷабҳаи байнидавлатиро тақвият бахшида, дар самаранокии ҳамкориҳои байни давлатҳои аъзо нақши назаррасро касб намуда истодааст. Таҳкими мунтазами мавқеи рушди иқтисодӣ ва тағйиротҳои мусбат дар самтҳои гуногуни ҳамкорӣ бидуни заминаи бозғайимод ва самараноки ҳуқуқии ҳамкориҳои байнидавлатӣ, ки бо саръю кӯшиши давлатҳо ва мақомоти Иттиҳод ба вучуд омадааст, ғайриимкон буда, дар ин ҷода фаъолияти суди иқтисодӣ мавқеи марказиро ишғол менамояд [3-М, 4-М].

5. Таҳлили таърихии марҳилаҳои инкишофи судҳои иқтисодӣ нишон медиҳад, ки ин низом ҳамқадам бо тағйироти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии кишвар рушд ёфта, имрӯз ба як сохтори устувор ва муассир табдил ёфтааст. Дар баробари ин, омузиши муқоисавӣ бо таҷрибаи давлатҳои аъзои ИДМ имкон дод, ки самтҳои рушди минбаъда, камбудихо ва имконоти ислоҳот муайян карда шаванд. Судҳои иқтисодии Тоҷикистон бояд бо истифода аз таҷрибаи муваффақи кишварҳои дигар ба тақмили

минбаъдаи низоми ҳуқуқӣ, рақамисозии пурра ва боло бурдани сатҳи касбии кадрҳо таваччуҳи бештар зоҳир намоянд [1-М, 4-М, 6-М].

6. Шаклҳои ҳамкориҳои байни низомиҳои ҳуқуқии давлатҳои аъзо тавассути мурофияҳои ҳуқуқии байналмилалӣ хусусияти мукамал дорад, зеро асосҳои муроҷиат ба Суди иқтисодӣ масъалаҳои мухталифе мебошанд, ки дар амалияи татбиқи ҳуқуқ ҳам дар давлатҳо ва ҳам дар доираи ҳуди ИДМ ба вучуд меоянд. Ба масъалаҳои проблемавии ихтилофоти меъёрҳои мухталифи ҳуқуқӣ аз рӯйи қувваи қонунӣ, предмети танзими ҳуқуқии ҳуччатҳо ва инчунин дарки на ҳамешагии яхелаи муқаррароти онҳо дар сатҳи дохилӣ мансуб доништа мешаванд. Баррасии масъалаҳои мазкур албатта, ки аз доираи салоҳияти мақомоти судии дохилимиллӣ берун аст. Воситаҳои ғайрисудии баррасии ин гуна баҳсҳои сатҳи байналмилалӣ, ки аз созишномаву шартномаҳои байналмилалӣ ва дигар санадҳои ИДМ бармеоянд, на он қадар натиҷаҳои дилхоҳ медиҳанд. Дар кишварҳои мухталифи ИДМ масъалаҳои зикргардида новобаста аз аъзои Созишнома дар бораи мақоми Суди иқтисодии ИДМ аз 6 июли соли 1992 буданашон ба вучуд меоянд. [4-М, 6-М].

7. Натиҷаи таҳлили амиқи фаъолияти судӣ имкон медиҳад, ки аҳамияти ҳуқуқӣ, нақш ва мавқеи Суди иқтисодии ИДМ, инчунин хусусият ва мазмуни санадҳои судии қабулкардаи он аз дидгоҳи илмӣ мавриди баррасӣ қарор дода шавад. Санадҳои мазкур бо шарҳи муфассали муқаррароти созишномаҳои Иттиҳод ба таҳким бахшидани ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаҳои гуногун мусоидат намуда, ба такмилёбии заминаи ҳуқуқии ИДМ, раванди таҳияи созишномаҳои байналмилалӣ ва амалияи миллии судӣ таъсири назаррас мерасонад. Захираҳои ҳуқуқии судҳои иқтисодӣ дар амалия мукамал мавриди истифода

қарор намегиранд. Аз рӯйи як қатор мурочиатҳо дар соҳаи муносибатҳои иқтисодии байнидавлатӣ, ки он бо сабабҳои дар тобеияти суд набудани дархост ва барои баррасии он салоҳият надоштан суд бо баровардани таъиноти судӣ қабули онро рад менамояд. Роҳи ҳалли ин гуна масъалаҳо ин, пеш аз ҳама, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти суди иқтисодӣ, навсозии он дар робита бо анъанаҳои нави рушди ИДМ мебошад [2-М, 3-М, 4-М, 6-М].

Инчунин, дар таҳқиқот нишон дода шудааст, ки судҳои иқтисодӣ на танҳо ҳалли баҳсҳои иқтисодиро ба уҳда доранд, балки дар таъмини ҳуқуқи озодиҳои иқтисодии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқи низ саҳми назаррас дошта, ҳамчун василаи муҳими таъмини адолати иҷтимоӣ ва таҳкими давлати ҳуқуқбунёд дар ҷомеа фаъолият мекунанд.

Ҳамин тавр, таҳқиқоти мазкур бо дар назардошти мубрамияти мавзӯ, аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ, инчунин асосҳои ҳуқуқи ва институти судҳои иқтисодӣ, барои рушди минбаъдаи низоми судии иқтисодӣ дар Тоҷикистон заминаи илмӣ ва амалии муфид фароҳам меорад. Маводи пешниҳодшуда метавонад ҳамчун асос барои ислоҳот, тақмили қонунгузорӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти судҳои иқтисодӣ истифода гардад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛӢ АЗ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Бо таҳқиқ ва таҳлили мавзӯ чунин ба назар мерасад, ки мавзуи рисолаи диссертатсионӣ ҳамчун масъалаи муҳим баҳри дарки амиқи мавқеи судҳои иқтисодӣ дар низоми судӣ ва ҳамкориҳои судбо иқтисодиёт ва соҳибкорӣ асос ёфтааст. Ба ҳамин асос, барои истифодаи амалии таҳқиқоти мазкур чунин тавсияҳо пешниҳод карда мешавад:

1. Дар таърихи ҳуқуқ зарурати таҳлили марҳилаҳои ташаккул ва рушди судҳои иқтисодӣ яке аз омилҳои муҳимми дарки равандҳои тақомули низоми ҳуқуқӣ ва давлатдорӣ ба ҳисоб рафта, имкон медиҳад, иртиботи онҳо бо шароити иқтисодию сиёсӣ ва талаботи замон муайян карда шавад. Хусусан, дар марҳилаҳои гузариш ба ислоҳоти иқтисодӣ нақши судҳои иқтисодӣ дар ҳимояи қонуният, танзими муносибатҳои ҳуқуқии субъектони хоҷагидор ва таъмини устувори муҳити фазои сармоягузорӣ боз ҳам назаррас мегардад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи таърихии марҳилаҳои ташаккул ва рушди судҳои иқтисодӣ васеъ карда шавад, то заминаи илмии зарурӣ барои сиёсати ҳуқуқии муосир фароҳам гардад [1-М, 6-М].

2. Таклиф ва таҳқиқи минбаъдаи низоми судҳои иқтисодӣ дар кишвар танҳо дар он ҳолат самаранок хоҳад буд, ки агар дар самти муайянсозии мақом, мавқеъ, ваколату салоҳиятҳо дар заминаҳои ҳуқуқӣ ва сиёсӣ бо риояи дақиқи принципҳои конституционӣ, аз қабيلي мустақилияти ҳокимияти судӣ ва танҳо ба қонун тобеъ будани он, таҳким ёбанд. Дар ин замина, таъмини муҳокимаи одилонаи баҳсҳои иқтисодӣ, таъмини волоияти қонун, ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои субъектони иқтисодӣ ва муҳити устувори фазои иқтисодӣ ва соҳибкорӣ бояд ҳамчун ҳадафи асосии фаъолияти судҳо бошанд. Дар сурати риояи чунин заминаҳо, судҳои иқтисодӣ саҳми худро дар таъмини адолат ва рушди иқтисоди миллӣ адо менамоянд [2-М, 8-М].

3. Бо мақсади такмили сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва шуурнокии аҳолии ноҳияҳои дурдасти ҷумҳурӣ, аз ҷумла дар сатҳи ҷамоатҳо ва деҳот дар самти ҳимояи ҳуқуқҳои иқтисодӣ ва хоҷагидорӣ бо ҷалби мутахассисони соҳа семинару машваратҳо ва чорабиниҳои иттилоотӣ баргузор карда шаванд, ки бо роҳандозии чораҳои фаҳмондадиҳӣ ба баланд бардоштани сатҳи огоҳии аҳолий, ба хусус, деҳқонон мусоидат намуда, шароити ҳуқуқии муносибро барои фаъолияти соҳибкорӣ ва хоҷагидорӣ фароҳам меоварад [2-М, 3-М].

4. Такмил ва таҳияи барномаҳои таълимӣ, яъне натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд, ҳамчун маводи таълимӣ дар нақшаҳои таълимии муассисаҳои илмӣ соҳаи ҳуқуқ ворид карда шуда, мавриди истифода қарор гиранд. Таҳлили марҳилавии инкишофи судҳои иқтисодӣ ба донишҷӯён имконияти дарки дурусти рушди низоми судии иқтисодиро фароҳам оварда, ҳамчун замина барои таҳқиқҳои минбаъдаи тилмӣ дар самти ҳуқуқ арзёбӣ мегарданд. Ҳамзамон ташкил намудани омӯзишҳои муосири сатҳи миллий ва байналмилалӣ дар самти такмилгардонии амалияи судӣ низ ҳадафи пешрафти фаъолияти судро ҷоннок менамояд. Чунин иқдом самаранок аст, агар бо дастгирии созмонҳои байналмилалӣ ё дар ҳамкорӣ бо мактабҳои олии ва институтҳои байналмилалӣ баргузор шаванд [2-М, 6-М].

5. Ҷорӣ намудани технологияи муосир ва оммафаҳм намудани он, яъне таъмини босифати инфрасохторӣ ва ҷорӣ намудани низоми электронии ҳуҷжатгузорӣ, ки асоси самаранокии фаъолияти судҳоро ташкил медиҳад. Ташкили платформаҳои омӯзишии онлайн ва ҷорӣ кардани усулҳои нави корӣ, ки ба рушди савияи дониш ва малакаи судяҳо кӯмак мерасонанд, бояд ба як қисми стратегияи рушди судҳо табдил ёбад. Таъмини мутобиқат бо стандартҳои байналмилалӣ ва истифодаи таҷрибаҳои байналмилалӣ имконият медиҳад, ки аз таҷрибаҳои пешрафтаи байналмилалӣ омӯхта, усулҳои муосир ва санчидашударо дар фаъолияти судии дохили кишвар татбиқ кунем [2-М, 4-М, 8-М].

6. Пешниҳод мегардад, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Барномаи рушди судҳои иқтисодӣ барои солҳои 2026-2035» таҳия ва тасдиқ карда шавад. Барнома бояд тадбирҳои мушаххас оид ба такмили қонунгузорӣ, рақамисозӣ ва тайёрии кадрҳои судиро дар бар гирад [5-М, 8-М].

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М]. Зокирова, Н.И. Ташкилбӯӣ ва марҳилаҳои асосии инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистони то замони истиқлолияти давлатӣ [Матн] / Н.И. Зокирова // Маҷаллаи Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2022. – №3 (27). – С.24-38; ISSN 2414 9217.

[2-М]. Зокирова, Н.И. Низоми муносири судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон: заминаҳои ҳуқуқии таъсис ва фаъолияти он [Матн] / Н.И. Зокирова // Маҷаллаи Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2022. – №4 (28). – С.54-61; ISSN 2414 9217.

[3-М]. Зокирова, Н.И. Низоми судҳои иқтисодӣ ва мавқеи онҳо дар низоми судӣ [Матн] / Н.И. Зокирова // Маҷаллаи Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2024. – №3. – С.252-258; ISSN 2413-5151.

[4-М]. Зокирова, Н.И. Вазъи суди иқтисодии ИДМ дар таъмини рушди муносибатҳои байнидавлатӣ [Матн] / Н.И. Зокирова // Маҷаллаи Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2025. – №6. – С.246-252; ISSN 2413-5151.

II. Мақолаҳои, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашриҳои илмӣ-амалӣ ба таъб расидаанд:

[5-М]. Зокирова, Н.И. Суди Олии иқтисодӣ дар низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Н.И. Зокирова // Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба рӯзи қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон 9 декабри соли 2022 зери унвони «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз». – Душанбе, 2022. – С. 323-327.

[6-М]. Зокирова, Н.И. Ташаккул ва инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон [Матн] / Н.И. Зокирова // Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба рӯзи ҳуқуқи инсон: «Масъалаҳои назариявии ташаккули

фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон» аз 5 декабри соли 2023. – Душанбе, 2023. – С. 605-609.

[7-М]. Зокирова, Н.И. Ҳокимияти судӣ дар низоми тақсимои ҳокимияти давлатӣ [Матн] / Н.И. Зокирова // Конференсия байналмилалии илмию назариявӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалии ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон шудани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» дар мавзуи «Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ» аз 6 декабри соли 2024. – Душанбе, 2024. – С.503-511.

[8-М]. Зокирзода, Н.И. Мавқеъ, вазифа ва ваколатҳои судҳои иқтисодӣ дар низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Н.И. Зокирзода // Конференсия байналмилалии илмию назариявӣ бахшида ба таҷлили Рӯзи байналмилалии ҳуқуқи инсон, 80-умин солгарди таъсисёбии СММ, эълон гардидани солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» ва қабул гардидани қатъномаи СММ зери унвони «Нақши зеҳни сунъӣ дар фароҳам овардани имконоти навин барои рушди устувор дар Осиёи Марказӣ» аз 5 декабри соли 2025. – Душанбе, 2025. – С.721-727.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УКД: 343.983.3 (575.3)

ББК: 67.99 (2) 90

3 - 78

ЗОКИРЗОДА НОДИРА ИНОМДЖОН

**РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СУДОВ В
ТАДЖИКИСТАНЕ И СНГ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ
АНАЛИЗ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD), доктора по специальности 6D030100 - Юриспруденция (6D030101 – Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве)

Душанбе - 2026

Диссертация выполнена на кафедре прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета.

Научный руководитель: **Мирализода Исфандиёр Карохон** – доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой права человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета.

Официальные оппоненты: **Одиназода Рамазон Сафар** – доктор юридических наук, профессор, директор государственного учреждения “Центр международных программ” Министерства образования и науки Республики Таджикистан;

Абдулхонов Файзали Махмудович – кандидат юридических наук, доцент кафедры теории государства и права Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.

Ведущее учреждение: Высшее профессиональное образовательное учреждение «Академия Министерства внутренних дел Республики Таджикистан»

Защита диссертации состоится «09» июня 2026 г. в 09:00 час на заседании диссертационного совета 6Д.КОА-018 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, зал диссертационного совета юридического факультета).

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в Центральной научной библиотеке Таджикского национального университета по адресу: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Автореферат разослан: « ___ » _____ 2026 г.

Ученый секретарь диссертационного совета,
кандидат юридических наук, доцент

Кодиров Н.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. В современном правовом государстве Республики Таджикистан необходимость системного формирования и укрепления деятельности государственных органов приобретает особую актуальность и предусматривает признание, соблюдение и защиту прав и свобод, чести и достоинства каждого человека в качестве одной из важнейших задач государственной власти. Исходным же и центральным принципом проведения правовых реформ в правовом пространстве всех государств – участников Содружества Независимых Государств стал принцип разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви. В этом контексте судебная власть рассматривается не только как элемент системы государственного управления, но и как гарант справедливости, равенства и правопорядка. В целом совершенствование судебной системы является одним из важнейших факторов обеспечения верховенства закона, а также политической и социальной стабильности в государстве. Что касается Республики Таджикистан, то здесь вопрос об основных тенденциях развития судебных органов, оптимальных механизмах проведения судебной реформы с учётом новых позитивных достижений уже реализованных реформ приобретает большую научно-теоретическую и практическую значимость.

Именно в этом контексте и были созданы в республике экономические суды, получившие статус специализированного органа судебной власти. До этого хозяйственные споры, в соответствии с законодательством советского периода, разрешались арбитражными судами. После принятия Конституции Республики Таджикистан 1994 г. и с формированием национальной правовой системы для рассмотрения экономических и предпринимательских споров и был создан самостоятельный судебный орган. С этого

времени экономические суды функционируют как неотъемлемая часть судебной власти, защищая экономические права различных субъектов и обеспечивая стабильность инвестиционного климата в Таджикистане.

Возникновение новой экономической формации и развитие предпринимательских отношений, безусловно, оказывают влияние на общественные отношения. В связи с этим, большинство авторов обращают основное внимание на коренные изменения, наблюдаемые в правовых системах государств мира. Трансформации правовой системы в сфере экономики наиболее ярко отражаются в процессуальном законодательстве, обеспечивая эффективную защиту экономических прав личности и иных законных интересов участников соответствующих отношений. На этой основе экономические суды приобретают большую степень самостоятельности и достигают современных этапов своего развития.

Сущность формирования системы судебной власти, на примере судов высшей инстанции в современных условиях, во многом основывается на исследовании общих источников их становления. Для всестороннего анализа состояния судебной власти, в том числе и экономических судов и перспектив их развития наряду с унифицированными методами исследования отдельных правовых институтов и явлений в сфере права следует использовать сравнительно-правовой анализ деятельности экономических судов в странах СНГ.

Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон отмечал, что «с учётом дальнейшего развития общественных процессов возникает необходимость усиления судебной защиты участников этих отношений через системное совершенствование работы судебной системы. В этой связи, Верховному Суду и Высшему экономическому суду следует

реализовывать эффективные меры, направленные на устранение существующих проблем, оптимизацию подбора и распределения кадров, а также на повышение профессионального уровня и качества подготовки судей» [2].

Каждое независимое государство в системе государственного управления нуждается в справедливости и истине, обеспечение которых осуществляется посредством судебного института, и прилагает значительные усилия для их укрепления. В этой связи государства мира, включая Республику Таджикистан, совершенствуют и укрепляют свои судебные системы, рассматривая судебную власть как важнейший структурный элемент обеспечения справедливости. Будучи самостоятельной ветвью государственной власти, судебная власть обеспечивает баланс всех ветвей власти посредством принципа сдержек и противовесов и предотвращает злоупотребление полномочиями.

Судебная власть представляет собой важнейший элемент системы органов государственной власти, осуществляющий правосудие на территории Республики Таджикистан. Она также является одной из основных форм деятельности государства по обеспечению справедливости, равенства граждан перед законом, а также защиты предприятий, учреждений и организаций от любых посягательств.

В судебной системе страны значимая роль принадлежит и экономическим судам, которые являются неотъемлемой частью судебной системы Республики Таджикистан. Деятельность экономических судов, функционирующих как самостоятельная подсистема судебной власти, направлена на осуществление правосудия именно при разрешении экономических споров и иных дел, вытекающих из гражданско-правовых отношений.

В связи с этим, данная тема исследования признаётся основной развития судебной системы, в том числе экономических судов, и рассматривается как важнейшее средство восстановления справедливости в установленном законом порядке, прежде всего как средство обеспечения равенства всех перед законом и судом, равноправия сторон, устранения нарушений прав человека, защиты прав и законных интересов, укрепления законности и правопорядка. В целом осуществление правосудия в строгом соответствии с законом выступает одним из ключевых показателей справедливого, демократического, правового, светского и социально ориентированного гражданского общества.

Необходимость создания экономических судов в судебных системах разных стран признаётся большинством учёных, поскольку с появлением различных форм собственности и их динамичным развитием возникают споры имущественного и экономического характера, тесно связанные с денежно-кредитными, предпринимательскими и торговыми отношениями. Для своевременного разрешения таких споров и были созданы экономические суды, которые заняли определённое и значимое место в системе судов Республики Таджикистан [14, с. 323-327].

В структуре государственности место и деятельность судебной власти выступает предметом фундаментального анализа и формирования теоретико-правовых основ, поскольку современная юридическая наука в контексте реформирования судебной системы выдвигает необходимость разъяснения ключевых понятий, уточнения межотраслевых исследований и разработки теоретических основ с учётом международных стандартов в судебной сфере.

В этой связи, целесообразным является проведение значительного массива научных исследований и диссертационных работ, направленных на более глубокое

раскрытие структуры судебной системы. Всесторонний подход, сочетающий правовую доктрину, анализ действующего законодательства, практику его применения, а также направления и перспективы институционального развития судебной власти в Республике Таджикистан, могут позволить достичь значимых и эффективных научных выводов.

Понимание сущности формирования высших судебных органов в современных условиях требует комплексного анализа, фундаментального исследования и исторического подхода к процессу становления и развития судебной системы в отдельных государствах. В целях выполнения поставленных задач представляется целесообразным исследование основных этапов исторического развития высших судебных органов в системе судов Таджикистана.

Одновременно актуальность научного исследования деятельности экономических судов обусловлена тем, что современный этап развития характеризуется активным ростом предпринимательства, которому большинство стран мира уделяют особое внимание. В условиях глобализации экономические отношения претерпели значительные изменения, а предпринимательская и рыночная деятельность стала основным фактором обеспечения достойного уровня жизни населения.

В этой связи и Республика Таджикистан уделяет приоритетное внимание данному направлению, предпринимая значительные усилия по улучшению экономического положения граждан, что закреплено на уровне национального законодательства, включая Конституцию Республики Таджикистан. Сегодня бесспорным является тот факт, что предпринимательская деятельность оказывает позитивное влияние на экономическое развитие общества, а вклад

предпринимателей в создание культурных и образовательных объектов является значительным.

Таким образом, всё, изложенное выше, подтверждает актуальность диссертационного исследования, значимость деятельности экономических судов в судебной системе республики и необходимость её дальнейшего научного изучения. Всестороннее изучение судебной власти, включая экономические суды, как один из ключевых институтов правового государства, позволит глубже осмыслить состояние и перспективы развития этих судов, выработать научно-практические рекомендации по повышению качества правосудия и укреплению устойчивости судебной деятельности. Актуальность темы обусловлена также необходимостью сравнительно-правового анализа процессов становления и развития экономических судов в государствах СНГ, особенно их положительного опыта с целью совершенствования экономического судопроизводства в Республике Таджикистан, выявлением общих и отличительных черт данной практики.

Степень изученности темы исследования. Несмотря на динамичное развитие юридической науки и регулярные изменения в судебной сфере, изучение становления и развития судебной системы, включая экономические суды Республики Таджикистан, с историко-правовой точки зрения требует всестороннего научного анализа. Экономические суды являются важнейшей составной частью судебной власти страны, что обуславливает необходимость их научного исследования в контексте судебной системы в целом.

Послания Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона играют большую роль в развитии судебной системы. Их значение как формы законодательных

инициатив главы государства подробно проанализировано в научных трудах М. Махмудзода и Р. Шарофзода [6, с. 182].

Современный этап развития государств СНГ, в том числе и Таджикистана, оказавший влияние и на судебную систему, привлёк внимание научного сообщества к деятельности экономических судов. Ряд вопросов, связанных с историей возникновения, теоретическими аспектами формирования судебной системы и правосудия в истории государственности, был исследован отечественными и зарубежными учёными, что подтверждает научную значимость и необходимость дальнейших исследований в данной сфере.

Проблематика, рассматриваемая в диссертационном исследовании, частично отражена в трудах отечественных учёных. При подготовке диссертации использованы научно-исследовательские работы Ф.Н. Абдуллозода [16], Ф.М. Абдулхонова [17], Б.Ч. Исозода [21], Х.М. Мирзамонзода [24], Р.С. Одиназода [25] И.Р. Шодиёна [27], а также зарубежных исследователей М.Ф. Вяткина [18], А.И. Евсеевой [20] С.П. Казакова [22], И.В. Королева [23], Ю.А. Пирумова [26] и др. Существенный вклад в развитие процессуального законодательства и судебной практики и дальнейших научных исследований внесли также такие известные отечественные учёные-правоведы, как Г.С. Азизкулова [3], У.А. Азиззода [13], И.Б. Буризода [4], А.М. Диноршох [19], З.Х. Искандаров [5], М.А. Махмудзода [7], И.К. Мирализода [8], С.А. Раджабов [9], Ф.Т. Тохиров [11], Р.Ш. Шарофзода [10], А.Г. Холикзода [12] и др.

Несмотря на это, следует отметить отсутствие комплексных научных монографических исследований, посвящённых экономическим судам. Для изучения отдельных аспектов выбранной темы требуется дальнейшее углублённое исследование. Кроме того, в юридической науке Таджикистана до настоящего времени не проводилось

системного сравнительно-правового исследования становления и развития экономических судов государств СНГ. В связи с этим, данная тема избрана с целью комплексного теоретико-методологического анализа развития экономических судов в Республике Таджикистан.

Связь исследования с научными программами и темами. Диссертационное исследование выполнено в рамках научно-исследовательской программы кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета на 2021-2025 гг. по теме «Теоретические проблемы развития правовой системы Республики Таджикистан в условиях глобализации». По теме «Развитие экономических судов в Таджикистане и СНГ: сравнительно-правовой анализ» автором опубликовано 8 научных статей, содержание которых отражено в данной диссертационной работе.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования заключается в проведении историко-правового и сравнительно-правового анализа становления этапов совершенствования правового статуса, деятельности, особенностей, различий и общих черт практики экономического судопроизводства, а также выявлении общности и специфики правового положения экономических судов в Республике Таджикистан и государствах – участниках СНГ.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в диссертации определены следующие задачи:

– определить исторические основы становления и развития экономических судов в историческом и современном Таджикистане, основные этапы их формирования и развития в различные исторические периоды;

– рассмотреть систему экономических судов Республики Таджикистан в период независимости и конкретизировать их место в судебной системе страны;

– изучить современное состояние, этапы деятельности экономических судов, определить основные направления их деятельности;

– проанализировать правовой статус Экономического суда СНГ, его компетенции и роль в разрешении межгосударственных экономических споров;

– провести сравнительно-правовой анализа Экономического суда СНГ и экономических судов государств-членов СНГ, выявить их общие и отличительные черты;

– определить роль экономических судов Республики Таджикистан в обеспечении прав и свобод человека, особенно в сфере предпринимательской деятельности и других экономических отношений;

– изучить послания Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона как теоретических и практических основ эффективного развития деятельности судебной власти;

– изложить общие выводы по результатам исследования;

– выработать предложения и практические рекомендации.

Для реализации указанных целей и задач в работе анализируются научные публикации, законодательные акты и судебная практика, что способствует всестороннему и глубокому раскрытию темы исследования.

Объект исследования – общественные отношения, возникающие в процессе становления, развития, организации и деятельности экономических судов Республики Таджикистан и государств – участников СНГ, которые

определяют их правовой статус, а также особенности и специфику их деятельности.

Предмет исследования – закономерности формирования и развития системы экономических судов, а также научные взгляды, понятия и категории, формируемые в ходе историко-правового и сравнительно-правового анализа экономических судов Таджикистана, Экономического суда СНГ, а также экономических судов государств - участников СНГ, их судебного законодательства и практики функционирования.

Этап, место и период исследования (исторические рамки исследования). В диссертации исследуется развитие экономических судов с древнейших исторических периодов государственности таджикского народа до периода государственной независимости. Исследование было выполнено на кафедре прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета. В процессе работы были собраны и проанализированы все необходимые источники, изучены теоретические основы исследуемой темы и результаты ранее проведённых научных исследований, в течение которых автор, являясь докторантом соответствующей кафедры, осуществляла диссертационное исследование и завершила его на территории Республики Таджикистан.

Теоретическая основа диссертационного исследования. Теоретическую основу диссертации составляют исследования теоретических, практических и историко-правовых аспектов деятельности экономических судов. В качестве основных теоретических источников использованы труды зарубежных и отечественных учёных, в том числе З.М. Черниловского, Д.А. Уруновой, С.П. Казаковой, М.Ф. Вяткина, И.В. Королёвой, Ю.А. Пирумовой, А.И. Евсеевой, Т.В. Шпачёвой, а также таджикских

исследователей В. Фатхудинова, А.Г. Холикзода, Ф. Тохирова, Н.А. Табарова, Ф.Н. Абдуллозоды, Ф.М. Абдулхонова, Б.Ч. Исозоды, Х.М. Мирзамонзоды, Р.С. Одиназоды, И.Р. Шодиёна, И.В. Буриева и др. В диссертации использованы как традиционные научные концепции, так и современные научные идеи, посвященные трансформации общественной жизни и актуальным тенденциям развития судебной власти, включая экономические суды.

Методологическая основа исследования. В процессе подготовки диссертационного исследования были использованы различные методы научного познания. Каждое научное исследование оценивается с опорой на теоретические и практические методы. В диссертационной работе применение указанных методов, прежде всего, было направлено на изучение исторических этапов формирования исследуемого института и его последующего развития в контексте современного законодательства.

Практические методы использовались при оценке процессов правоприменительной практики и функционирования судебной системы, что позволило сформулировать теоретические выводы и разработать практические рекомендации в сфере судебной власти, в частности деятельности экономических судов.

Наряду с этим использовались историко-правовой и сравнительно-правовой методы, с помощью которых был выявлен реальный исторический процесс становления и развития экономических судов. Общенаучные методы, такие как сравнительный (синхронный-диахронный) и структурный анализ, послужили методологической основой для исследования динамики развития системы экономических судов. Применение системного метода позволило осуществить научно-теоретическое обобщение полученных результатов и разработать конкретные

предложения по совершенствованию действующего законодательства и практики его применения.

В диссертации были использованы и специальные юридические методы, такие как формально-нормативный, сравнительно-правовой, формально-логический, историко-правовой, структурно-правовой и др. Специальный формально-нормативный метод применялся в процессе анализа судебных актов как нормативной основы деятельности судов, а также при сравнительном исследовании судебных актов экономических судов государств – участников СНГ.

Сравнительно-правовой метод использовался с целью сопоставительного анализа деятельности экономических судов Республики Таджикистан и государств – участников СНГ, в том числе для выявления направлений формирования и совершенствования нормативно-правовой базы и законодательства. При подготовке диссертационного исследования были изучены действующее законодательство страны, практика его применения и судебная практика органов судебной власти.

Эмпирическая база исследования. Диссертационное исследование осуществлялось с использованием обширного массива эмпирических данных, полученных в результате анализа практической деятельности экономических судов, изучения судебной статистики, судебных и правовых актов, действующего законодательства, нормативно-правовых документов, а также материалов научных исследований отечественных и зарубежных учёных. Кроме того, с целью выявления и обобщения мнений о деятельности экономических судов были проведены опросы среди юристов, преподавателей, судей и сотрудников аппарата судов. В ходе исследования были использованы нормативно-правовые акты, в том числе Конституция Республики Таджикистан, кодексы, законы, постановления

Правительства Республики Таджикистан, судебные решения, инструкции, программы, государственные стратегии и иные источники, отражающие правовую действительность. При анализе национальных правовых актов также применялись соответствующие международно-правовые документы, международные соглашения и договоры, законодательства отдельных государств, что обеспечивает обоснованность, достоверность и научную аргументированность диссертационного исследования.

Научная новизна исследования заключается в том, что в отечественной юридической науке впервые проведён комплексный сравнительно-правовой анализ становления и развития экономических судов в Республике Таджикистан и государствах СНГ. В ходе проведённых сравнительно-правового исследования, прежде всего с историко-правовых позиций были выработаны рекомендации, направленные на совершенствование и дальнейшее развитие деятельности судебной власти, в том числе экономических судов. В связи с этим, представленная диссертационная работа может быть признана обоснованным и всесторонним научным исследованием, выполненным на основе широкого круга источников и научной литературы, детального анализа и их комплексного осмысления, а также изучения изменений и дополнений, внесённых в законодательство Республики Таджикистан и государств – участников СНГ.

Результаты проведённого научного исследования позволяют вынести на защиту следующие положения:

1. Развитие экономических судов в Таджикистане проходило в три этапа:

- досоветский этап. Отечественные исследователи называют данный период периодом эволюции судов специальной юрисдикции – от государства Ахеменидов до династии Мангытов, поскольку именно в этот период были сформированы торговые институты и суды, которые,

восстанавливая справедливость, разрешали споры между предпринимателями и торговцами;

- советский этап. В рассматриваемый период исследователи признают наиболее оправданной деятельность государственной арбитражной комиссии. Впервые на территории Таджикистана арбитражная комиссия была учреждена в 1926 г.; с принятием Конституции 1977 г. институт арбитража получил конституционно-правовой статус;

- время независимости. В этот период устанавливается порядок образования и функционирования экономических судов в Республике Таджикистан, именно в этот период деятельность судебной системы была приведена в систему. В Республике Таджикистан в соответствии с приведёнными нормами законодательства, первоначально функционировал Высший арбитражный суд, впоследствии получивший наименование Высшего экономического суда.

2. В Республике Таджикистан система экономических судов как специализированный институт судебной власти сформировалась на этапе перехода к рыночной экономике в конце 1990-х годов. Система судебной власти в ходе судебной реформы, проведённой в республике в 1990-е годы, претерпела кардинальные изменения, и её роль и важность деятельности, обеспечение гарантий прав и свобод каждого человека достаточно усовершенствовались путём изменения. В результате указанных преобразований был закреплён принцип разделения властей и признано существование судебной власти как самостоятельной ветви государственной власти. Создание экономических судов в период судебной реформы первых лет независимости стало результатом необходимости адаптации судебной системы к новым экономическим и социальным требованиям. В этом контексте экономические суды, как специализированные органы судебной власти, рассматривающие экономические и

хозяйственные споры, превратились в один из значимых элементов системы правосудия. Введение специального экономического судопроизводства позволило рассматривать споры, связанные с предпринимательской деятельностью и имущественными отношениями, с учётом их правовых и экономических особенностей, что способствовало укреплению правовой стабильности и предупреждению правовых конфликтов. Укрепление системы экономических судов позволяет анализировать процессы формирования, развития и эффективности их деятельности в условиях перехода к рыночной экономике. Данный случай даёт знать, что, государство, учитывая новые экономические и социальные запросы, формирует независимую судебную систему для обеспечения правовой и экономической стабильности. Это имеет важное значение для совершенствования экономического процессуального законодательства, повышения уровня судебной защиты экономических прав и укрепления верховенства закона в Республике Таджикистан.

3. Сравнительный анализ системы экономических судов в Таджикистане с другими странами СНГ, такими как Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан и др., показывает, что в стране сформирована устойчивая правовая база и судебная практика, соответствующие современным экономическим отношениям. Это свидетельствует о том, что Таджикистан достиг заметных успехов в формировании процессуального законодательства и развитии экономических судов. В то же время опыт отдельных стран СНГ отражает определённые преимущества в таких сферах, как цифровизация судебного процесса, использование электронных средств рассмотрения дел и совершенствование процессуальных процедур. Внедрение таких механизмов способствует повышению эффективности, прозрачности и доступности судебной справедливости. Кроме того, серьёзное внимание к

повышению профессионального уровня судей и совершенствованию их квалификации в странах СНГ является важным фактором профессиональной компетенции при рассмотрении экономических споров. Использование этого опыта в Таджикистане предопределяет развитие тех приоритетных направлений, на которые следует обратить внимание при проведении дальнейших реформ по повышению эффективности деятельности экономических судов.

4. В условиях расширения процессов глобализации и интеграции Республики Таджикистан в международную экономику необходимость дальнейшего совершенствования судебной власти, особенно экономических судов, приобретает особое значение. Изменение экономических отношений и усложнение экономических споров требуют адаптации деятельности судов к новым условиям. Продолжение судебной реформы в сфере экономических судов рассматривается как объективный процесс, способствующий эффективности защиты экономических прав. Здесь многое зависит от организации судебного производства. В этом отношении адаптация деятельности экономических судов к международным стандартам способствует укреплению их позиции на национальном и международном уровнях и демонстрирует надежность их работы в международной среде.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Предложения, рекомендации и выводы, представленные в исследовании, имеют существенное значение для дальнейших теоретических исследований в различных отраслях права и судебной практики и могут быть рекомендованы к использованию при подготовке последующих научных исследований с точки зрения теоретических и практических аспектов судебной власти. Материалы диссертации могут быть использованы также при

разработке учебных пособий, курсов лекций и учебно-методических рекомендаций. Диссертационное исследование способствует и формированию осознанного научного правового мышления относительно деятельности и роли экономических судов в системе судебной власти государства. Сравнивая опыт стран СНГ, выявляются общие моменты, а также различия и особенности в структуре деятельности экономических судов. Результаты исследования позволяют сформулировать теоретические выводы и рекомендации по совершенствованию действующего законодательства в сфере деятельности экономических судов как неотъемлемой части судебной власти.

Практическая значимость исследования заключается в решении задач, связанных с определением причин и препятствий, возникающих в процессе формирования и развития судебной власти, как гаранта прав и свобод, в том числе экономических прав граждан, а также применения отдельных теоретических положений с целью совершенствования и дальнейшего реформирования судебной системы в Таджикистане. На основе анализа опыта экономических судов Таджикистана и государств-членов СНГ, были разработаны рекомендации, которые могут быть использованы для повышения эффективности экономических судов. Результаты исследования способствуют подготовке нормативно-правовых актов и совершенствованию законодательства, относящегося к судебной власти, в том числе к экономическим судам. Одним из важнейших практических значений научного исследования является создание базовой основы для развития сотрудничества и гармонизации международных стандартов, а также для улучшения взаимодействия между судами стран-членов СНГ. Материалы исследования могут быть использованы при разработке и совершенствовании учебных программ для

университетов, специализированных курсов и подготовки специалистов в сфере права. Кроме того, преподаватели и студенты могут использовать их для углубленного изучения и преподавания структуры и роли экономического суда. Практическая значимость проявляется также в содействии развитию правовой культуры предпринимателей и граждан, повышении их правовой грамотности по вопросам предпринимательских споров через экономические суды.

Степень достоверности результатов исследования обеспечивается использованием в нем уже апробированных и современных методов изучения действующих правовых норм судебной практики Республики Таджикистан и государств-членов СНГ, а также всесторонним анализом научных и практических материалов. В исследовании были использованы правовые источники, международные и национальные нормативные правовые акты, сведения о практике экономических судов, концепции ведущих правоведов, а также статистические данные. Вместе с тем получение результатов исследования обосновано применением современных научных методов, включая догматический анализ, сравнительно-правовой метод, анализ правовой системы и эмпирической анализ. Позиции и выводч исследования логически вытекают из анализа источников и практической деятельности экономических судов и подтверждаются фактическими правовыми данными. Всё это придаёт исследованию высокую степень достоверности и научной обоснованности. Выводы и результаты научного исследования отражены в рецензируемых научных и республиканских и международных конференциях и обоснованы в рамках авторского стиля изложения.

Соответствие диссертации паспорту научных специальностей. Диссертация на тему «Развитие экономических судов в Таджикистане и странах СНГ: сравнительно-правовой анализ» соответствует паспорту

научной специальности: 6D030101 – Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве, утвержденного Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан от 25 сентября 2025 г., №10.

Личный вклад соискателя научной степени в подготовку данного исследования заключается в постановке научной проблемы, анализе теоретических и нормативно-правовых основ деятельности экономических судов в Республике Таджикистан и странах СНГ, а также в разработке предложений по их совершенствованию. Автор самостоятельно всесторонне проанализировала действующее законодательство Республики Таджикистан и соответствующие правовые акты стран СНГ, касающиеся работы экономических судов. На основе этих анализов разработаны конкретные предложения по совершенствованию правовой базы, повышению эффективности деятельности экономических судов и приведению её в соответствие с современными международными стандартами.

В исследовании предложен новый подход к развитию экономических судов как важного элемента защиты экономических прав и воздействия на инвестиционный климат в республике. Автор самостоятельно выполнил все части исследования: выбор темы, сбор данных, анализ теории и практики, структурирование материала, постановка научных вопросов, подготовка выводов и рекомендаций, опираясь на современную научную методологию.

Личный вклад автора подтверждается научной новизной исследования, научными положениями, выносимыми на защиту, выводами и научными рекомендациями автора, публикациями в рецензируемых научных журналах, а также докладами автора на международных и республиканских научно-практических конференциях и семинарах.

Апробация и внедрение результатов исследования.

Диссертация была рассмотрена и обсуждена на расширенном заседании кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета.

В процессе исследования были подготовлены следующие доклады с отдельными выводами и рекомендациями для республиканских и международных научно-практических конференций:

– Международная научно-практическая конференция «Права человека: вчера и сегодня», посвящённая Дню принятия Всеобщей декларации прав человека, 9 декабря 2022 г.: доклад на тему: «Высший экономический суд в системе судов Республики Таджикистан». – Душанбе, 2022. – С.323-327;

– Международная научно-теоретическая конференция «Теоретические вопросы формирования культуры прав человека в Таджикистане», посвящённая Дню прав человека, 5 декабря 2023 г.: доклад на тему: «Формирование и развитие экономических судов в Таджикистане». – Душанбе, 2023. – С.605-609;

– Международная научно-теоретическая конференция, посвящённая Международному дню прав человека, 30-й годовщине принятия Конституции Республики Таджикистан и объявлению 2024 г. «Годом правовой грамотности», 6 декабря 2024 г.: доклад на тему: «Судебная власть в системе разделения властей». – Душанбе, 2024. – С.503-511;

– Международная научно-теоретическая конференция, посвящённая празднованию Международного дня прав человека, 80-летию ООН, объявлению 2025-2030 гг. «Годами цифровой экономики и инноваций» и принятию резолюции ООН «Роль искусственного интеллекта в создании новых возможностей для устойчивого развития в Центральной Азии», 5 декабря 2025г.: доклад на тему: «Место, задачи и

полномочия экономических судов в системе судов Республика Таджикистан». – Душанбе, 2025. – С. 721-727.

Публикации по теме диссертации. По теме диссертационной работы было опубликовано 8 научных статей, в том числе 4 статьи в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК при Президенте РТ.

Структура и объём диссертации. Структура диссертации соответствует поставленным в ней целям и задачам и состоит из списка сокращений, введения, трёх глав включающих пять параграфов, заключения, практических рекомендаций и списка использованной литературы. Общий объём диссертации составляет 207 стр.

ОСНОВНЫЕ ЧАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ (КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ)

Во введении диссертационного исследования очень глубоко обосновывается его актуальность, рассматривается степень изученности темы в правовой науке, излагаются положения, свидетельствующие о новизне работы, и положения, выносимые на защиту, конкретизируются объект и предмет изучения, методы исследования, приводятся сведения об апробации полученных результатов и структуре диссертации.

В условиях перехода к рыночной экономике и формирования современной правовой системы, развития экономических отношений и расширения предпринимательской деятельности в Республике Таджикистан обеспечение судебной защиты в сфере экономике стало одной из ключевых и приоритетных задач. Именно экономические суды, являясь специализированным звеном судебной власти, несут ответственность за разрешение сложных экономических и торговых споров и играют важную роль в обеспечении правовой стабильности предпринимательской среды, защиты права собственности,

инвестиционной деятельности и реализации экономического законодательства.

С учётом того, что деятельность данных судов непосредственно связана с соблюдением принципов правового государства, верховенства закона и защитой экономических прав и свобод граждан, всестороннее исследование их структуры, компетенции, практических процессуальных вопросов и направлений реформирования имеет важное теоретическое, и практическое значение. В работе также подробно раскрываются общее содержание исследования, значимость темы, уровень её теоретической и практической проработки, а также формулирование цели и задач исследования, определение его объекта и предмета, установление научной новизны, теоретической и практической значимости, применяемых методов исследования, а также структуры диссертационной работы.

Первая глава диссертационной работы имеет название **«Общая характеристика становления и развития экономических судов в историческом и современном Таджикистане»** и включает в себя три параграфа. В ней анализируются исторические процессы формирования системы экономических судов, правовые основы их создания, основные этапы развития экономического судопроизводства, а также их роль в развитии рыночных отношений и обеспечении судебной справедливости.

Первый параграф – **«Основные этапы развития экономических судов в историческом Таджикистане»** - посвящён определению периодов становления, институционального укрепления и дальнейшего развития системы экономических судов, а также анализу актуальных вопросов, связанных с историческим опытом и традициями обеспечения социальной справедливости. Развитие экономических судов в Таджикистане формировались с учётом изменений политической, социальной и

экономической ситуации. Ведущие учёные подчёркивают, что конституционные нормы правосудия обладают социально-культурными корнями, опираются на естественные права человека и национальные духовные традиции. Современное законодательство Таджикистана впервые закрепило эти принципы на официальном уровне, сделало их обязательными к исполнению и предполагает дальнейшее совершенствование работы всех государственных органов и судебно-процессуальной практики. Их содержание отражает текущий уровень развития системы правосудия и обеспечения социальной справедливости в стране. Закрепление в Конституции Республики Таджикистан приоритета прав и свобод человека, а также формирование справедливого, правового и социально ориентированного общества способствует совершенствованию и дальнейшему развитию судебной системы.

В данном параграфе выделяется следующие основные этапы развития:

- первый этап – начало становления. Анализируя исторические предпосылки формирования экономических судов, автор констатирует, что данные институты, в прошлом существовали в форме государственных арбитражей. Сегодня они стали основой современной системы экономических судов, которые со временем получили свой правовой статус;

- второй этап – официальное учреждение и правовое закрепление. В 1995 г. с принятием Закона Республики Таджикистан «Об экономических судах» последние были официально учреждены как самостоятельная ветвь судебной власти. Этот этап характеризуется формированием правовой базы и организационной структуры экономических судов;

- третий этап – институциональное укрепление и практическая деятельность. В этот период сфера

деятельности экономических судов, их полномочия и компетенции значительно усовершенствовались и расширились. В это же время активно развивалась судебнопроцессуальная практика, благодаря чему рассмотрение экономических споров стало более прозрачным и упорядоченным. Судебная практика способствовала реализации новых экономических норм, совершенствованию отраслевого законодательства и развитию рыночных отношений;

- четвёртый этап – цифровизация судебной деятельности. На этом современном этапе в мире начали активно развиваться и применяться цифровые технологии, в том числе и в сфере права. В частности, появились электронные системы регистрации дел и подачи исковых заявлений. Это способствовало тому, что процесс рассмотрения споров, в том числе и экономических, значительно ускорился, он стал более прозрачным и доступным. Экономические суды приспособились к новым современным требованиям, усиливая свою роль как самостоятельного и независимого органа правосудия.

Каждый этап развития экономических судов в Таджикистане отличается своими особенностями и отражает переход от первичных форм судебной системы к полностью развитой и независимой структуре, способной эффективно обеспечивать своевременное и законное разрешение экономических споров.

Во втором параграфе раскрывается тема **«Система экономических судов и их место в судебной системе суверенного Таджикистана»**. Основное внимание уделяется организационной структуре экономических судов, их статусу и роли в общей системе судебной власти, а также их взаимодействию с другими ветвями государственной власти. Отмечается, что создание экономических судов является одним из значимых достижений периода государственной

независимости, и обусловлено их появление было коренными изменениями в экономике и переходом к рыночным отношениям. В такой ситуации разрешение многих экономических споров было возможным только в судебном порядке, в рамках специализированной системы правосудия, каковой и стали экономические суды.

Третий параграф – **«Текущее состояние, этапы и основные инстанции экономических судов Республики Таджикистан»** - посвящен глубокому анализу структуры, функций, полномочий и современной деятельности экономических судов. В этом подразделе основное внимание сосредотачивается на текущем уровне развития экономических судов в современных условиях, как они развивались и какую роль играют в судебной системе страны. В результате исследования сделан вывод о том, что в настоящее время экономические суды Таджикистана представляют собой устойчивую правовую систему, осуществляющую правосудие на различных уровнях судебного контроля. Используемые здесь статистические данные и отчёты судебных органов свидетельствуют о росте количества экономических дел и усложнении их содержания.

Вторая глава научного исследования озаглавлена **«Экономический суд СНГ и экономические суды государств - участников СНГ: сравнительно-правовой анализ»**, в которой рассматриваются и анализируются в сравнительном анализе порядок формирования, структура, компетенция и практической работы Экономического суда СНГ и экономических судов стран СНГ.

Первый параграф второй главы наименован **«Правовой статус Экономического суда Содружества Независимых Государств»** и посвящён изучению правового статуса, структуры, полномочий и законодательного обеспечения деятельности Экономического суда СНГ. В исследовании также выявлено, что Экономический суд СНГ, являясь

самостоятельным межгосударственным судебным органом, осуществляет свою деятельность в соответствии с принципами международного права и занимает особое место в региональной правовой системе СНГ. Деятельность указанного суда способствует формированию единого правового и экономического пространства между государствами-участниками Содружества и выступает инструментом обеспечения согласованности национального законодательства с региональными правовыми нормами. В связи с этим, его роль в правовой интеграции государств-участников и укреплении экономического сотрудничества оценивается как весьма значимая и действенная.

Кроме того, в данном параграфе исследуются нормативно-правовые акты, законы, кодексы, договоры и соглашения, а также международно-правовые нормы, относящиеся к деятельности экономических судов СНГ.

Второй параграф **«Экономический суд СНГ и его отличие от экономических судов государств – участников СНГ»** ориентирован на исследование положений, задач и специфики Экономического суда СНГ и в основном направлен на анализ его отличий от экономических судов государств – участников СНГ. Экономический суд СНГ является международной структурой, созданной с целью разрешения экономических и правовых споров между государствами-участниками. Его деятельность направлена на регулирование межгосударственных отношений, обеспечение правовой согласованности и защиту прав и законных интересов экономических субъектов на региональном уровне. Целью данного исследования является сопоставление правовой основы, структуры и компетенции экономических судов в государствах-участниках СНГ. Указанный параграф способствует выполнению следующих задач:

- выявлены сходства и различия в правовом регулировании деятельности экономических судов;

- изучен успешный и передовой опыт отдельных государств в формировании системы экономического судопроизводства;

- рассмотрена роль экономических судов в обеспечении судебной справедливости в сфере экономических отношений, включая предпринимательскую и хозяйственную деятельность.

Была проанализирована судебная практика Российской Федерации, Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Азербайджана, Молдовы, Армении и Беларуси. Результаты этого анализа послужили основой для формулирования сравнительных выводов и рекомендаций.

Третья глава диссертационного исследования озаглавлена **«Роль экономических судов Республики Таджикистана в обеспечении прав человека»** и посвящена детальному анализу роли экономических судов в обеспечении прав и свобод человека и гражданина, особенно в сфере экономической деятельности, предпринимательства, имущественно-экономических и торговых отношений. Несмотря на то, что экономические суды преимущественно рассматривают споры между субъектами предпринимательской деятельности, их деятельность также играет значимую роль в обеспечении судебной защиты экономических прав человека. В результате изучения судебной практики и анализа судебных актов рассматриваются способы защиты экономических прав физических и юридических лиц, оценивается деятельность экономических судов в реализации доступа к правосудию, исполнение принципов равноправия сторон, законности и справедливости, в том числе выявляются актуальные проблемы и способы совершенствования их работы. Также в главе подтверждается, что деятельность экономических судов

направлена не только на разрешение финансовых споров, но и играет важную роль в защите экономических прав и свобод физических и юридических лиц в экономической сфере. Укрепление их статуса и обеспечение равного доступа к правосудию рассматриваются как активные формирования и развития правового государства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В течение всей истории наш таджикский народ направлял усилия на то, чтобы приобрести эффективные пути достижения мирной жизни, социальной справедливости и совершенствования их реализации. Стоит отметить, что современная наука продолжает ценить передовые концепции справедливости и общественного согласия, которые были разработаны таджикскими мыслителями в процессе исторических испытаний и дошедшие до нашего времени как особенный и уникальный опыт регулирования общественных отношений, имеющий правовое, духовное и культурное значение. В настоящее время данные идеи составляют надёжную основу современного национального законодательства в сфере развития судебной справедливости.

Исследование формирования и развития судебной системы национальной государственности таджикского народа в досоветский, советский и постсоветский периоды, особенно всестороннее изучение правового состояния и формирования судебной системы в условиях суверенитета Республики Таджикистан, является одной из актуальных проблем современной юридической науки. В Республике Таджикистан, как и в других странах, процесс формирования и развития судебной системы характеризуется рядом специфических особенностей, что позволяет всесторонне изучить её значение и характерные признаки правовой деятельности.

Как отмечает М.З. Мирзозода: «Совершенствование материального и процессуального законодательства и иных

нормативных правовых актов, обеспечение единообразного их применения, устранения излишних процессуальных барьеров, оптимизация судебных стадий, своевременное и оперативное рассмотрение и разрешение дел, недопущение и оптимизации нагрузки судей, устранение условий и норм, способствующих коррупционному проявлению, и в конечном итоге, обеспечение соблюдения конституционных прав и свобод человека и гражданина, защита интересов государства, предприятий, учреждений и организаций, реализация законов и обеспечения справедливости – всё это в совокупности способствует укреплению правопорядка» [15,с.153-160].

В результате проведённого исследования автор приходит к выводу, что экономические суды Республики Таджикистан в период государственной независимости, пройдя этапы становления, институционального укрепления и модернизации, превратились в важнейшее звено судебной власти. В условиях перехода к рыночной экономике и интенсивного развития экономических отношений их роль в обеспечении судебной справедливости, защите права собственности, регулировании торговых и инвестиционных отношений приобретает особую значимость. Осуществляя справедливое рассмотрение экономических споров и обеспечивая прозрачность судебных процедур, экономические суды формируют надёжную правовую основу для предпринимательской деятельности и развития экономической среды. Деятельность экономических судов по рассмотрению и разрешению дел носит правоприменительный характер, а законность при реализации правосудия гарантируется корректным применением судом норм материального и процессуального права.

Гарантией социальной справедливости выступает обеспечение судебной справедливости. Суть социальной

справедливости отражена в ст. 1 Конституции Республики Таджикистан, которая закрепляет обязанность государства создавать достойные условия жизни и создавать условия для самостоятельного совершенствования каждого человека. Понятие социальной справедливости по сути охватывает более широкий круг явлений, чем судебная справедливость. Важность же реализации и обеспечения судебной справедливости осознается тогда, когда нарушаются или ограничиваются права человека. Реализация социальной справедливости, наряду с тем, что представляет собой основную функцию судебных органов, также возлагается на иные государственные органы и самих граждан и подлежит обязательному восстановлению независимо от факта нарушения или ограничения прав человека.

Следует отметить, что судебная деятельность является одним из важнейших направлений государственной деятельности, а суды выступают основными контролями общественных отношений. Обеспечение правосудия даёт возможность совершенствования и правового порядка, предотвращения нарушений закона, в том числе укрепления почтительного отношения к закону и суду, а также формирования уважительного отношения к закону и суду.

Проведённое научное исследование позволяет сформулировать следующие обобщённые выводы и предложения:

1. Судебная власть и принципы справедливости не являются новым общественно – политическим событием для нашего таджикского народа. Их истоки существовали ещё в догосударственных институтах, а в течение исторического прогресса названия органов, осуществлявших защиту прав и интересов личности, общества и государства, неоднократно изменялись. Исторические этапы становления судебной системы свидетельствуют о её устойчивом и уважаемом положении в системе государственного управления. Также с

исторической точки зрения после принятия ислама у таджиков сформировалось позитивное отношение к судебной деятельности и справедливости. Должность судьи рассматривалась как почётная и ответственная. Требования исламских институтов, в частности профессиональной этики и судебной морали, в опеределённой мере сохраняют своё значение и в современной правовой системе Таджикистана [1-А, 6-А, 7-А].

2. В юридической литературе достаточно широко представлены точки зрения исследователей относительно судебной системы и судебной власти. Несмотря на то, что в рамках указанных понятий высказываются различные мнения и подходы, разграничение между ними зачастую не проводится. Это обусловлено тем, что в большинстве случаев понятие судебной власти отождествляется с понятием судебной системы. Опираясь на позицию И.Р.Шодиёна, следует отметить, что судебную систему целесообразно рассматривать не как отдельную власть, а как объединение судебных органов [27, с.150]. Система судебных органов является одной из ветвей государственной власти, что закреплено в ст. 9 Конституции, учитывая свои особенности и функции, включая не только принятие нормативных актов, но и их практическое применение относится к органам государственной власти. Таким образом, в юридической литературе предпочтительно использовать термин «система судебных органов» вместо «судебная система» или «судебная власть» [3-А, 7-А].

3. С учётом идей, изложенных в диссертации, под понятием «судебная система» можно предложить что, судебная система представляет собой совокупность судов, сформированных согласно Конституции Республики Таджикистан и конституционным законам, осуществляющих правосудие в рамках своих полномочий, реализуя поставленные задачи и цели и действуя независимо от иных ветвей государственной власти. В

Конституции и законодательстве советского периода в числе ключевых концепций выделялось применение понятий «правосудие» и «суд» вместо термина «судебная система». Как отмечалось ранее, разделение государственной власти зафиксировано в Конституции и в целом отражает общие принципы функционирования государственной власти. В данной статье Конституции Республики Таджикистан отдельная норма для каждой ветви государственной власти не приведена. Как известно, глава 8 Конституции Республики Таджикистан непосредственно посвящена «Суду». В связи с этим автор поддреживает позицию И.Р. Шодиёна и предлагает назвать данную главу «Судебная власть», что соответствует конституционной норме Республики Таджикистан (ст. 9) [1-А, 6-А, 7-А, 8-А].

4. В развитии и формировании СНГ наблюдаются этапы, которые являются признаками и характерными чертами современного времени. В настоящее время СНГ признаётся как авторитетная организация на международной арене и укрепляет многоплановые межгосударственные отношения в мировом сообществе, играя заметную роль в повышении эффективности сотрудничества между государствами-членами. Регулярное укрепление позиций в области экономического развития и положительные изменения в различных направлениях сотрудничества невозможны без надёжной и эффективной правовой основы межгосударственного взаимодействия, созданной при усилиях государств и органов Союза. В этом контексте деятельность экономических судов занимает центральное место [3-А, 4-А].

5. Исторический анализ этапов развития экономических судов показывает, что эта система развивалась в ногу с политическими, социальными и экономическими изменениями в стране и сегодня превратилась в устойчивую и эффективную структуру. Наряду с этим сравнительное изучение опыта государств-членов СНГ позволило определить направления дальнейшего развития,

выявить недостатки и возможности для реформ. Экономические суды Таджикистана должны уделять больше внимания дальнейшему совершенствованию правовой системы, полной цифровизации и повышению профессионального уровня кадров, используя успешный опыт других стран [1-А, 4-А, 6-А].

6. Формы сотрудничества между правовыми системами государств-членов через международные правовые процедуры носят комплексный характер, поскольку основания обращения в Экономический суд охватывают различные вопросы, возникающие в практике применения права как в самих государствах, в том числе и в рамках СНГ. В число спорных вопросов входят противоречия среди разнообразных правовых норм в зависимости от их юридической силы и сферы правового регулирования, при толковании их предписаний в пределах национальной правовой системы. Рассмотрение этих вопросов, разумеется, выходит за рамки полномочий национальных судебных органов. Внесудебные же методы разрешения подобных споров на международном уровне, вытекающие из международных соглашений, договоров и иных документов СНГ, не дают ожидаемого эффекта. В различных странах СНГ указанные вопросы возникают независимо от того, являются они или не являются членами Соглашения о статусе Экономического суда СНГ от 6 июля 1992 г. [4-А, 6-А].

7. Результаты глубокого анализа судебной деятельности позволяют рассмотреть юридическое значение, роль и статус Экономического суда СНГ, а также особенности и содержание принимаемых им судебных актов с научной точки зрения. Эти акты, с подробным разъяснением положений соглашений Союза, способствуют укреплению международного сотрудничества в различных сферах и оказывают значительное влияние на совершенствование правовой базы СНГ, процесс разработки международных соглашений и национальную судебную практику. Правовые ресурсы экономических судов на практике используются не в полной мере. По ряду обращений в сфере

межгосударственных экономических отношений суд отказывает в их принятии через вынесение судебных определений по причинам отсутствия подведомственности заявлений и недостатка полномочий для их рассмотрения. Решению подобных вопросов прежде всего способствовали бы повышение эффективности деятельности Экономического суда СНГ и экономических судов входящих в него стран, их модернизация с учётом новых тенденций развития СНГ. Экономические суды занимаются не только разрешением экономических споров, но и вносят значительный вклад в обеспечение экономических прав и свобод физических и юридических лиц. Они выступают в качестве важного инструмента обеспечения социальной справедливости и укрепления правового государства в обществе [2-А, 3-А, 4-А, 6-А].

Таким образом, данное исследование, учитывая актуальность темы, теоретическую и практическую значимость, а также правовые основы и институт экономических судов, создаёт полезную научную и практическую базу для дальнейшего развития системы экономического судопроизводства в Таджикистане. Представленные материалы могут служить основой для реформ, совершенствования законодательства и повышения эффективности деятельности экономических судов.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

В результате исследования и анализа темы представляется, что предмет диссертационной работы основан на актуальной научной проблеме, направленной на глубокое осмысление места и роли экономических судов в судебной системе, а также их взаимодействие с экономикой и предпринимательской деятельностью. В связи с этим, для практического использования результатов данного исследования предлагаются следующие рекомендации:

1. В истории права анализ этапов формирования и развития экономических судов является одним из важнейших факторов понимания процессов эволюции правовой системы и

государственности, позволяя определить их взаимосвязь с экономическими и политическими условиями, а также требованиями времени. Особенно в период перехода к экономическим реформам роль экономических судов в обеспечении законности, регулировании правовых отношений хозяйствующих субъектов и формировании устойчивого инвестиционного климата значительно возрастает. В этой связи целесообразно расширить историко-правовые исследования этапов становления и развития экономических судов с целью формирования прочной научной основы для современной правовой политики [1-А, 6-А].

2. Предложения и дальнейшие исследования системы экономических судов в Таджикистане будут эффективны лишь при условии четкого определения их статуса, места, полномочий и компетенции в правовых и политических основах со строгой реализацией конституционных норм, включая самостоятельность судебной власти и её строгую подчинённость законодательству. В этом контексте гарантирование справедливого разрешения экономических споров, верховенства закона, охраны прав и законных интересов субъектов экономических отношений, а также стабильной экономической и предпринимательской среды должно рассматриваться в качестве основной цели деятельности экономических судов. Следование этих принципам даёт возможность экономическим судам существенно способствовать укреплению справедливости и развитию национальной экономики [2-А, 8-А].

3. Для повышения правовой грамотности населения отдалённых районов республики рекомендуется проведение семинаров, консультаций и разъяснительных мероприятий с участием профильных специалистов. Это поможет населению, в частности фермерам, лучше понимать свои экономические и хозяйственные права и создаст благоприятные условия для ведения предпринимательской и хозяйственной деятельности [2-А, 3-А].

4. Результаты исследования могут быть использованы в качестве учебных материалов и внесены в образовательные программы юридических вузов и других соответствующих учебных заведений. Поэтапное изучение развития экономических судов даёт студентам возможность более глубоко понять процесс формирования судебной системы в сфере экономики и может послужить основой для дальнейших научных исследований в правовой области. Также проведение современных учебных мероприятий и на национальном, и на международном уровнях в области совершенствования судебной практики способствует развитию работы судов. Эффективность таких инициатив возрастает именно при поддержке международных организаций или же во взаимодействии с университетами и зарубежными институтами [2-А, 6-А].

5. Применение новых технологий и их реализация, включая надежную инфраструктуру и электронные системы документооборота, имеют важное место в повышении эффективности работы судов. Разработка онлайн – учебных платформ и использование современных методов обучения, направленных на развитие профессиональных знаний и навыков судей, должно стать важным элементом стратегического развития судебной системы. Обеспечение соответствия международным стандартам и использование международного опыта позволяют изучать передовые международные практики и внедрять современные и проверенные методы в деятельность национальных судов [2-А, 4-А, 8-А].

6. Следует разработать и утвердить Постановлением Правительства Республики Таджикистан «Программу развития экономических судов на 2026-2035гг.». Данная программа должна предусматривать конкретные меры по совершенствованию законодательства, цифровизации судебных процессов и повышению уровня профессиональной подготовки судебных кадров [5-А, 8-А].

ПЕРЕЧЕНЬ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ СОИСКАТЕЛЯ НАУЧНОЙ СТЕПЕНИ

I. Научные статьи, опубликованные в рецензируемых журналах, входящих в список Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А]. Зокирова, Н.И. Ташкилёбӣ ва марҳилаҳои асосии инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистони то замони истиқлолияти давлатӣ [Матн] / Н.И. Зокирова // Маҷаллаи Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2022. – №3 (27). – С.24-38; ISSN 2414 9217.

[2-А]. Зокирова, Н.И. Низоми муосири судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон: заминаҳои ҳуқуқии таъсис ва фаъолияти он [Матн] / Н.И. Зокирова // Маҷаллаи Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2022. – №4 (28). – С.54-61; ISSN 2414 9217.

[3-А]. Зокирова, Н.И. Низоми судҳои иқтисодӣ ва мавқеи онҳо дар низоми судӣ [Матн] / Н.И. Зокирова // Маҷаллаи Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2024. – №3. – С.252-258; ISSN 2413-5151.

[4-А]. Зокирова, Н.И. Вазъи суди иқтисодии ИДМ дар таъмини рушди муносибатҳои байнидавлатӣ [Матн] / Н.И. Зокирова // Маҷаллаи Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2025. – №6. – С.246-252; ISSN 2413-5151.

II. Статьи, опубликованные в сборниках и других научно-практических изданиях

[5-А]. Зокирова, Н.И. Суди Олии иқтисодӣ дар низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Н.И. Зокирова // Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба рӯзи қабули Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон 9 декабри соли 2022 зери унвони «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз». – Душанбе, 2022. – С. 323-327.

[6-А]. Зокирова, Н.И. Ташаккул ва инкишофи судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон [Матн] / Н.И. Зокирова // Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ бахшида ба рӯзи ҳуқуқи инсон: «Масъалаҳои назариявии ташаккули

фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон» аз 5 декабри соли 2023. – Душанбе, 2023. – С. 605-609.

[7-А]. Зокирова, Н.И. Ҳокимияти судӣ дар низоми тақсмоти ҳокимияти давлатӣ [Матн] / Н.И. Зокирова // Конференсия байналмилалии илмию назариявӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалии ҳуқуқи инсон, 30-юмин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон шудани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» дар мавзуи «Ҳуқуқи инсон: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ» аз 6 декабри соли 2024. – Душанбе, 2024. – С.503-511.

[8-А]. Зокирзода, Н.И. Мавқеъ, вазифа ва ваколатҳои судҳои иқтисодӣ дар низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Н.И. Зокирзода // Конференсия байналмилалии илмию назариявӣ бахшида ба таҷлили Рӯзи байналмилалии ҳуқуқи инсон, 80-умин солгарди таъсисёбии СММ, эълон гардидани солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» ва қабул гардидани қатъномаи СММ зери унвони «Нақши зеҳни сунъӣ дар фароҳам овардани имконоти навин барои рушди устувор дар Осиёи Марказӣ» аз 5 декабри соли 2025. – Душанбе, 2025. – С.721-727.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҶО)

I. Санадҳои меъриии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ:

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Матн] // (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – С.136

[2]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23 декабри соли 2022 (Захираи электронӣ). – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj> (санаи мурочиат: 23.08.2025).

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, тафсириҳо ва воситаҳои таълимӣ:

[3]. Азизкулова, Г.С. Цикл лекций по истории государства и права Республики Таджикистан [Текст] / Г.С. Азизкулова // Цикл лекций. – Душанбе, 1995. – 212 с.

[4]. Буриев, И.Б. Действие мусульманского права в дореволюционном Таджикистане (8 – начало 10 вв.) [Текст] / И.Б. Буриев / Отв. ред. член-корреспондент АН РТ Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 1999. – 205 с.

[5]. Искандаров, З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимояи он [Матн] / З.Х. Искандаров. – Душанбе, 2007. – 136 с.

[6]. Маҳмудзода, М., Шарофзода Р. Ташаббусҳои конунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва аҳаммияти онҳо дар рушди давлати соҳибистиқлол [Матн]: монография / М. Маҳмудзода, Р. Шарофзода. – Душанбе, 2016. – 182 с.

[7]. Маҳмудзода, М.А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ [Матн] / М.А. Маҳмудзода. – Душанбе, 2017. – 632 с.

[8]. Миралиев, И.Қ. Правовое государство и права человека: [Матн] васоити таълимӣ / И.Қ. Миралиев. – Душанбе, 2015. – 148 с.

[9]. Раджабов, С.А. Таджикская ССР – одновременное советское государство [Матн] / С.А. Раджабов. – Душанбе, 1960. – 384 с.

[10]. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи ҳуқуқ ва давлат [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, 2005: «Ирфон». – 512 с.

[11]. Тахиров, Ф.Т. История государства и права Таджикистана [Текст] / Ф.Т. Тахиров; Ин-т философии и права Акад. наук Респ. Таджикистан. Юрид. фак. Таджик. гос. нац. ун-та. – Душанбе: Амри илм, 2001. - Т. 2, ч. 1: 1917-1929. Т. 2, ч. 1. - 2001. – 492 с.

[12]. Холиқов, А.Ғ. Андешаи давлати миллии. [Текст] / А.Ғ.Холиқов. – Душанбе, 2013, «ЭР-граф». –684 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[13]. Азиззода, У.А. Защита прав человека от клеветы и оскорбления в зороастрийской правовой системе [Текст] / У.А. Азиззода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – №5. – С.127-129.

[14]. Зокирова, Н.И. Суди Олии иктисодӣ дар низоми судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Н.И. Зокирова // Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба рӯзи қабули Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон 9 декабри соли 2022 зери унвони «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз». – Душанбе, 2022. – С. 323-327.

[15]. Мирзозода М.З. Амалишавии принсипи муҳофиза дар пешбурди парвандаи ҷиноятӣ [Матн] / М.З. Мирзозода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2021. – №4 (40). – С.153-160.

IV. Диссертатсияҳо ва авторефератҳо:

[16]. Абдуллозода, Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди Олӣ дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шуравӣ ва пасошуравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ-ҳуқуқӣ) [Матн]: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Ф.Н. Абдуллозода. – Душанбе, 2009. – 223 с.

[17]. Абдулхонов, Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана (историко-правовое исследование) [Текст]: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Абдулхонов, Файзали Махмудович. – Душанбе, 2011. – 190 с.

[18]. Вяткин М.Ф. Конституционно-правовое регулирование судебной власти в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. Наук / Вяткин Михаил Федорович. – Челябинск, 2004.

[19]. Диноршаев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Диноршоев, Азиз Мусоевич. – Душанбе, 2007. – 197 с.

[20]. Евсева, А.И. Международно-правовые аспекты экономической интеграции в рамках СНГ [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Евсева, Альбина Ильинична. – Казань, 2001. – 151 с.

[21]. Исозода, Б.Ч. Нақши ҳокимияти судӣ дар таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дис. ... ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Исозода Баҳодур Чиллаҳон. – Душанбе, 2025. – 201 с.

[22]. Казакова, С.П. Арбитражные суды в системе органов судебной власти в России [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Казакова Светлана Петровна. – Саратов, 2006. – 198 с.

[23]. Королева, И.В. Организация и деятельность арбитражных судов в Российской Федерации (конституционно-правовой аспект) [Текст]: дис...канд. юрид. наук: 12.00.02 / Королева Ирина Валерьевна. – Москва, 2011. – 221 с.

[24]. Мирзамонзода, Х.М. Конституционно-правовые основы организации и деятельности судебной власти в Таджикистане: проблемы теории, законодательной регламентации и практики [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Мирзамонзода Хайрулло Мирзамонзода. – Душанбе, 2021. – 381 с.

[25]. Одиназода, Р.С. Пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адолати судии маъмури дар Тоҷикистон (таҳқиқоти таърихи ҳуқуқи) [Матн]: дис. ... док. илм. ҳуқуқ: 12.00.11 / Одиназода Рамазон Сафар. – Душанбе, 2020. – С.408.

[26]. Пирумова, Ю.А. Место и роль Арбитражных судов в системе организации судебной власти в России [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Пирумова Юлия Анатольевна. – Москва, 2005. – 156 с.

[27]. Шодиев, И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX - нач. XXI вв.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шодиев, Исмадулло Рахматуллоевич. – Душанбе, 2010. – 176 с.

АННОТАТСИЯ

барои диссертатсияи Зокирзода Нодири Иномчон дар мавзӯи «Рушди судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон ва ИДМ: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ»

Калидвожаҳо: Таърихи ташаккулёбии судҳои иқтисодӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, функсия ва фаъолияти судҳои иқтисодӣ, салоҳияти судҳои иқтисодӣ, ҳокимияти судӣ, шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, низоми судӣ, адолати судӣ, сохтори судӣ, судҳои иқтисодӣ, нақши судҳои иқтисодӣ.

Мақсади таҳқиқи диссертатсиониро таҳлили таърихӣ-ҳуқуқӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои ИДМ, хусусиятҳо, тафовут ва умумияти таҷрибаи судии иқтисодӣ, тақмили таҷрибаи судии иқтисодӣ дар Тоҷикистон ташкил медиҳад.

Зимни таҳия намудани рисолаи диссертатсионӣ усулҳои мухталифи таҳқиқотӣ, аз ҷумла таърихӣ-ҳуқуқӣ ва муқоисавӣ, хронологӣ-таърихӣ, низомӣ ва махсуси илмӣ истифода шудаанд, ки заминаи асосиро барои таҳқиқи мавзӯи фароҳам оварда, ба асоснокӣ, самаранокӣ ва сифати таҳқиқот ба эътимоднокии натиҷаҳои он мусоидат кардаанд.

Навгонии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки дар сатҳи диссертатсия асосҳои таърихӣ, назариявӣ ва амалии фаъолияти судҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон ва ИДМ таҳлил ва ҳулосабарорӣ карда шуда, заминаи асосиро барои таҳқиқи раванди рушди низоми судҳои иқтисодӣ ва тақмили қонунгузории кишвар дар ин самт фароҳам овардаанд.

Натиҷаҳои таҳқиқотро метавон дар фаъолияти қонунгузорӣ бо мақсади тақмили санадҳои танзимкунандаи фаъолияти судҳои иқтисодӣ татбиқ намуд.

АННОТАЦИЯ

На диссертацию Зокирзода Нодира Иномджон на тему «Развитие экономических судов в Таджикистане и СНГ: сравнительно-правовой анализ»

Ключевые слова: История становления экономических судов, предпринимательская деятельность, функции и деятельность экономических судов, компетенция экономических судов, судебная власть, ветви государственной власти, судебная система, правосудие, судебная структура, экономические суды, роль экономических судов.

Целью диссертационного исследования является историко-правовой и сравнительно-правовой анализ организации и деятельности экономических судов в Республике Таджикистан и государствах – участниках СНГ, выявление особенностей, различий и общих черт экономической судебной практики, а также совершенствование экономического судопроизводства в Республике Таджикистан.

В ходе подготовки диссертации были использованы различные методы исследования, в том числе историко-правовой и сравнительный, хронологико-исторический, системный и специальные научные методы, которые создали основную базу для изучения темы и способствовали обоснованности, эффективности и качеству исследования, а также достоверности его результатов.

Новизна исследования заключается в том, что на уровне диссертации проведены анализ исторических, теоретических и практических основ деятельности экономических судов в Таджикистане и странах СНГ, что создало основу для изучения процесса развития системы экономических судов и совершенствования законодательства страны в данном направлении.

Результаты исследования могут быть использованы с целью совершенствования нормативных правовых актов, регулирующих деятельность экономических судов.

ANNOTATION

on the dissertation of Zokirzoda Nodira Inomjon on the topic «Development of Economic Courts in Tajikistan and the CIS: A Comparative Legal Analysis»

Keywords: The history of the formation of economic courts, business activity, function and activity of economic courts, jurisdiction of economic courts, the judiciary, branches of governments, court system, judiciary, economic courts, the role of economic courts.

The aim of the dissertation research is to conduct a historical-legal and comparative-legal analysis of the organization and activities of economic courts in the Republic of Tajikistan and the CIS member states, to identify the features, differences, and common characteristics of economic judicial practice, as well as to improve economic judicial proceedings in the Republic of Tajikistan.

During the preparation of the dissertation research, various research methods were used, including the historical-legal and comparative methods, the chronological-historical method, the systemic method, as well as special scientific methods. These methods formed the main basis for studying the topic and contributed to the validity, effectiveness and quality of the research, as well as to the reliability of its results.

The scientific novelty of the research lies in the fact that, at the dissertation level, an analysis of the historical, theoretical and practical foundations of the activities of economic courts in Tajikistan and the CIS countries has been carried out, which has created a basis for studying the process of development of the system of economic courts and improving the country's legislation in this area.

The results of the research can be used for the purpose of improving normative legal acts regulating the activities of economic courts.